

О. В. Гопкало

ДО ПИТАННЯ ПРО ВЗУТТЯ НОСІЇВ КУЛЬТУРИ ЧЕРНЯХІВ—СИНТАНА-ДЕ-МУРЕШ

Джерелами для вивчення та реконструкції взуття носіїв культури Черняхів—Синтана-де-Муреш є знахідки взуттєвих гарнітурів (пряжок та наконечників ремінців), а також ліпний келих у формі напівчобітка із Каборги. Аналіз археологічних матеріалів дозволяє вирішити питання датування та походження взуття з застібками, але, на жаль, не дає уявлення про його вигляд — це компенсує керамічна модель. Прототипи варварського взуття у вигляді напівчобіт відомі на багатьох зображеннях I—II ст. Однак, жодне з них не містить взуття з гарнітуром. Стислий огляд результатів досліджень пізньоантичного взуття надав майже вичерпну інформацію про його склад, регламентацію для різних шарів античного суспільства, опозицію античного і варварського взуття в іконографії. Велике значення для висвітлення нашої теми має диптих з колекції Ж. Л. Каррана, на якому зображене взуття з ремінцями. Окрім того, розширення джерельної бази дослідження дозволяє по-новому подивитися на розповсюдження моди на взуття з гарнітуром в Криму, на Кавказі та в Подунав'ї наприкінці IV—першій половині V ст., а також запропонувати деякі гіпотези щодо черняхівського взуття.

Ключові слова: культура Черняхів—Синтана-де-Муреш, поховання, взуття, взуттєві пряжки, наконечники ремінців, кальцеї.

Археологічні дані про взуття носіїв культури ЧСМ надзвичайно обмежені через майже повне руйнування органічних матеріалів в ґрунті. Тому будь-яка інформація, навіть така, що стосується цього питання непрямо, але сприяє розширенню наших уявлень, є важливою. На щастя, період пізньої античності, до якого належить існування культури ЧСМ, досить повно забезпечений іншими видами джерел, які суттєво доповнюють і пояснюють археологічні. Ігнорувати свідчення писемних джерел, іконографічні дані, висновки істориків та мистецтвознавців

© О. В. ГОПКАЛО, 2022

означає свідомо обмежувати продукування нових знань. Серед черняхівських матеріалів із взуттям пов'язували знахідки металевих деталей (пряжок та наконечників ремінців), знайдених поблизу кісток ніг похованих. І хоча такі предмети належать до поховального інвентарю, зокрема, до поховального вбрання, що потребує деяких застережень, вони — єдине археологічне джерело для реконструкції взуття або, принаймні, специфічного поховального взуття.

Досі про нього було відомо зовсім небагато. І хоча поховальні комплекси з рештками взуття в ареалі культури відомі з 1920-х рр., одна з перших спроб реконструкції одягу та взуття її носіїв базувалася на свідченнях писемних джерел (Федоров 1960b, с. 143). Зокрема, інформації Сідонія Аполлінарія — гало-римського автора V ст. (430—486 рр.), про те, що готські старійшини мали взуття з кінської шкіри, зав'язане вузлом під колінами (Sidon. Carm. VII, 452—457). Важливою знахідкою, яка могла свідчити про імовірний тип тогочасного взуття, став ліпний келих у вигляді напівчобітка з черняхівського могильника Каборга у Північно-Західному Причорномор'ї (Магомедов 1979, с. 35, 56, рис. 4, табл. VIII: 12; 2001, рис. 57: 14). За знахідкою пряжок біля ніг похованого «ватажка» в Гаврилівці, реконструйовано взуття із м'якої шкіри (Сьмонович, Кравченко 1983, с. 39). Також взуттєві пряжки значилися у переліку ознак чоловічих поховань найвищого соціального рангу (Bierbrauer 1989, S. 71).

Отже, досі про черняхівське взуття було відомо, що принаймні одним із його різновидів були напівчобітки; скоріше за все, взуття виготовлялося із м'якої шкіри; в його конструкцію входили металеві деталі (пряжки та наконечники ремінців); взуття з пряжками було ознакою чоловічих поховань соціальної еліти.

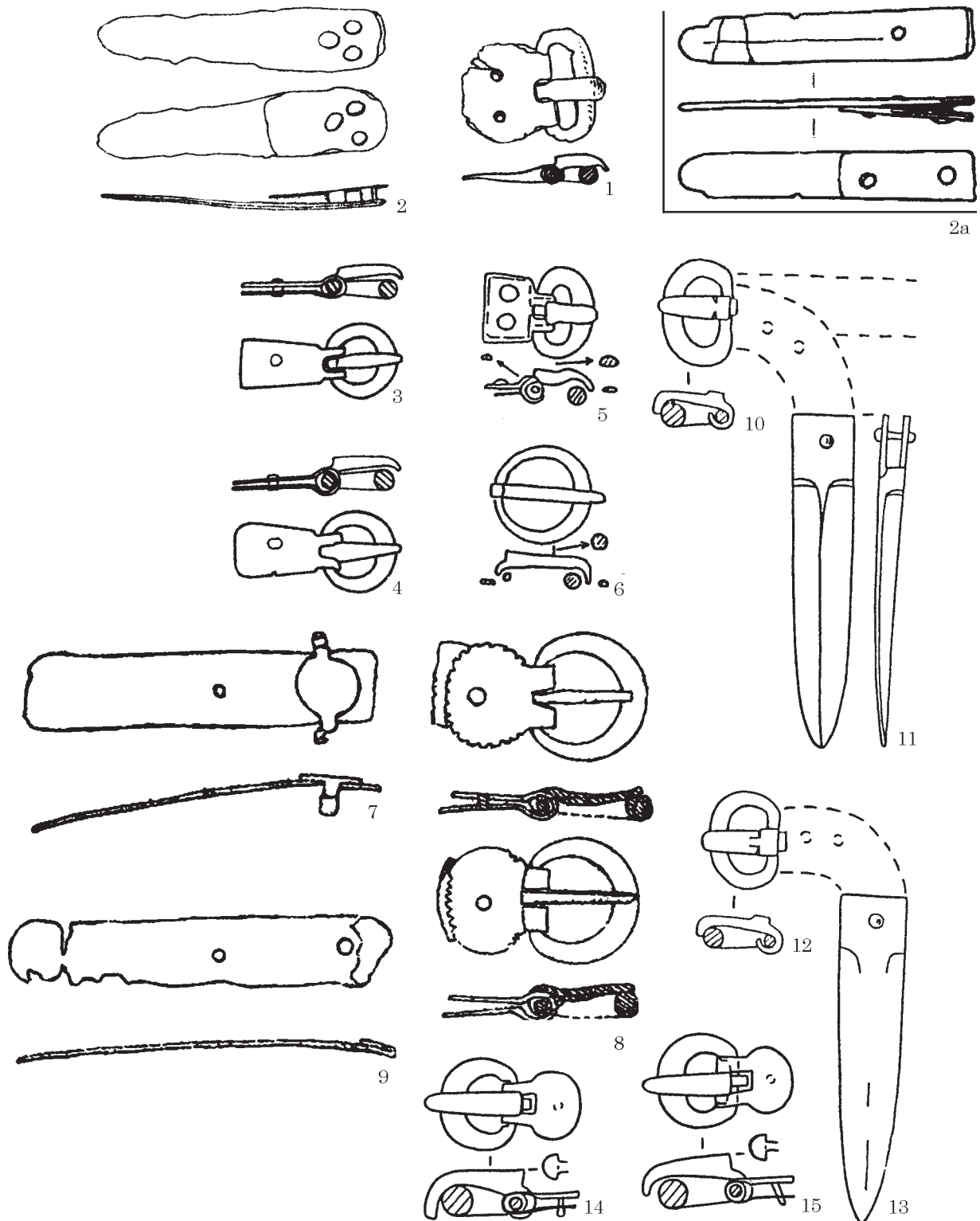

Рис. 1. Взуттєві пряжки та наконечники ремнів із комплексів культури ЧСМ: 1, 2 — Могошань, пох. 66, бронзові пряжка і наконечник ремня; 2а — Нейзац, мог. 125, наконечник варіанту II/16; 3, 4 — Бирлад—Валія-Сяке, пох. 543, бронзова та залізна пряжки; 5, 6 — Гаврилівка, пох. 5, бронзові пряжки; 7—9 — Боанча, пох. 6 (8 — бронзова пряжка з обоймою; 7, 9 — бронзові наконечники ремнів; 10—13 — Кантемирівка, кург. 1 (10, 12 — срібні пряжки; 11, 13 — срібні наконечники ремінців (за: 1, 2 — Diaconu 1970; 2а — Храпунов 2008; 3, 4 — Palade 2004; 5, 6 — за рисунком І. О. Гавригухіна; 7—9 — Munteanu, Rădulescu 1992; 10—13 — за рисунком Г. М. Некрасової)

Мета, джерела та структура роботи. Робота має на меті з'ясувати, до якого саме взуття належали рештки із черняхівських поховань. Для всебічного розкриття теми у даній роботі за-

лучено археологічні та іконографічні джерела. Робота має таку структуру: 1) вступ; 2) аналіз поховальних комплексів культури ЧСМ з взуттєвим гарнітуром; 3) типологічні визначення та

аналогії деталей взуттєвих гарнітурів; 4) визначення хронології поховань з рештками взуття та з'ясування походження такого взуття в ареалі культури; 5) опис ліпного келиха у вигляді напівчобітка із Каборги; 6) огляд результатів досліджень взуття пізньої античності (збережені зразки взуття, іконографічні дані, рештки взуття із археологічних пам'яток); 7) дискусійні питання (інтерпретація взуття, відтвореного в керамічній моделі із Каборги; імовірне походження взуття з гарнітуром; жіноче взуття та панчохи; дві та більше пари взуття); 8) висновки.

Аналіз поховальних комплексів культури ЧСМ з взуттєвим гарнітуром. 12 поховальних комплексів культури ЧСМ супроводжувалися взуттєвим гарнітуром (описи в додатку). Вони представлені кремацією (Бирлад—Валя-Сяке 221) та інгумаціями (решта).

Серед чоловічих поховань, за антропологічним визначенням або інвентарем, взуттєвими пряжками супроводжувалися шість: кремація (Бирлад—Валя-Сяке 221) та п'ять інгумацій (Боромля 30, Гаврилівка 5, Кантемирівка кург. 1, 3, Лецкань 34). Інгумації здійснено в ямах: з заплічками (Гаврилівка 5), з підбосом (Кантемирівка, кург. 1), у склепі-катакомбі (Кантемирівка, кург. 3), з вертикальними стінками (решта). Поховання в Гаврилівці облаштовано в дерев'яній камері з дерев'яним перекриттям. У кург. 3 Кантемирівки зафіксований дерев'яний помост для небіжчика. Всі інгумації орієнтовано на північ. Пози небіжчиків типові для культури ЧСМ, лише в двох випадках ноги небіжчиків схрещені в гомілках (Боромля 30, Лецкань 34).

Жіночі поховання здійснено в ямах з вертикальними стінками, всі вони орієнтовані на північ. З чотирьох поховань три містили взуттєві аксесуари біля кісток ніг (Лецкань 23, 44, Мелешть 11), одне — в узголів'ї (Міхелешень 410).

Не можуть бути визначені за статтю поховання Боанча 6 та Могошань 66. Перше через сучасне руйнування збереглося частково. Воно містило взуттєву пряжку та наконечники ремнів. Друге, через повну зруйнованість кісткового матеріалу на могильнику, може бути реконструйоване тільки за складом інвентарю та його розташуванням в могильній ямі. Окрім взуттєвого гарнітура із пряжки та наконечника ремінця, до інвентарю поховання входили: поясна пряжка; залізне кільце та «виробничий» набір із декількох шил, ножів та залізного «ключа». Отже, можна припустити, що воно належало чоловікові.

Типологічні визначення та аналогії деталей взуттєвих гарнітурів. Пряжки. В якості взуттєвих використовувалися пряжки серій В, Г, Д, Ж і З за Є. Л. Гороховським (Гороховский 1988b, с. 42), виготовлені зі срібла, бронзи та заліза (рис. 1; 2).

Маленькі, розміром до 2 см, круглі та овальні пряжки, серій Ж і З, з'явилися в четвертій фазі існування культури ЧСМ (Гороховский 1988b,

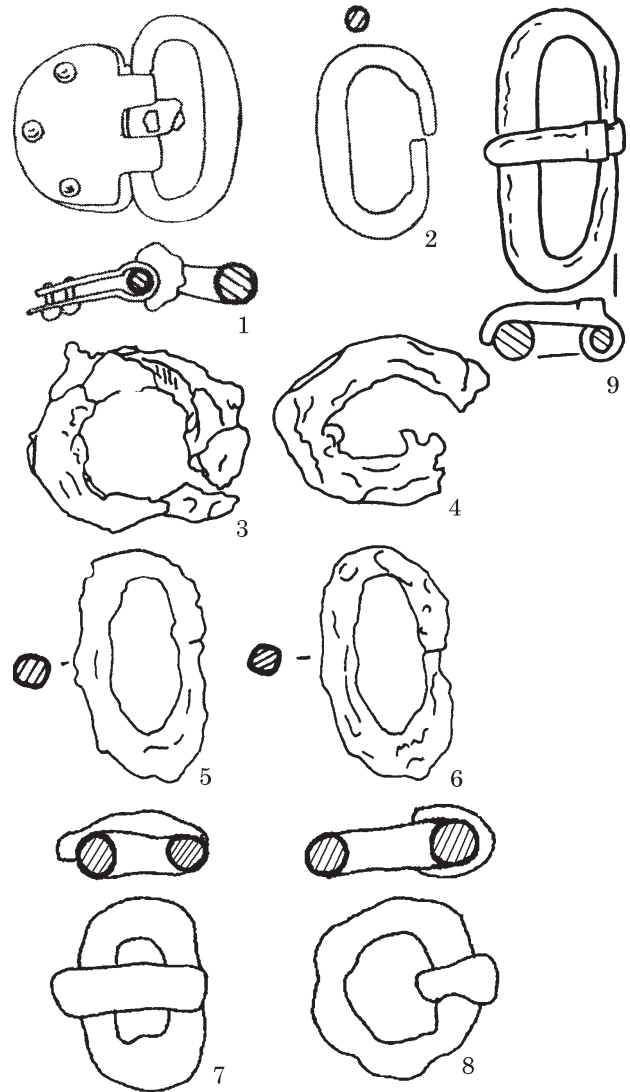

Рис. 2. Взуттєві пряжки із комплексів культури ЧСМ. 1, 2 — Лецкань 34; 3, 4 — Лецкань 23; 5, 6 — Лецкань 44; 7, 8 — Міхелешень 410 (за: 1—6 — Bloşiu 1975; 7, 8 — Şovan 2005)

с. 45, 46). Такі пряжки походять із чоловічих поховань у Гаврилівці та Кантемирівці (рис. 1: 5, 6, 10-15).

Формально цим критеріям відповідають парні екземпляри Бирлад—Валя-Сяке 221 та пряжка із поховання Могошань 66, яку знайдено разом з наконечником взуттєвого ремінця (рис. 1: 1, 3, 4).

До серії В належать пряжки із чоловічого поховання Лецкань 34 (рис. 2: 1, 2). Небіжчик похований з перехрещеними гомілками, пряжки знаходились ззовні, з обох боків, приблизно посередині гомілок. Пряжки бронзові, одна з них мала овальну обійму. За антропологічним визначенням, похований належить до фізичного типу Nordic (Antoniou, Onofrei 1975, p. 284, tab.).

В подібних умовах (небіжчик з перехрещеними гомілками, пряжка знаходилася ззовні) знайдено пряжку серії Д в чоловічому ж похованні Боромля 30 (рис. 2: 9).

Складніше питання про типологічне визначення та датування пряжок із жіночих поховань,

оскільки вони, за виключенням Мелештської, залізни і кородовані (рис. 2: 3—8). Досить умовно можна визначити їх належність до серії Г (Лецкань 23) та В (Лецкань 44, Міхелешень 410); бронзової пряжки (Мелешт 11) до серії В. Побутування пряжок серій В та Г за матеріалами черняхівських могильників Лісостепової України належить до третьої хронологічної фази, тобто до другої третини — третьої чверті IV ст. (Гороховський 1988b, с. 44). Однак, комплекси із Лецкані та Міхелешені містили інші предмети, що уточнюють їхнє датування. Зокрема, у похованні Лецкань 23 знайдений тонкостінний конічний келих висотою 12,4 см; у похованні Лецкань 44 — прогнуті підв'язні фасетовані фібули варіанта БЗ за Є. Л. Гороховським; в Міхелешені 410 — поясна пряжка серії В та гребінь з дзвоноподібною спинкою — знахідки, характерні для третьої фази культури ЧСМ.

Наконечники взуттєвих ремінців знайдено у трьох могилах (Боанча 6, Могошань 66, Кантемирівка, кург. 1; рис. 1: 2, 7, 8, 11, 13).

Срібні екземпляри із поховання кург. 1 Кантемирівки найближчі аналогії знаходять в комплексах раннього гунського часу Криму (на Госпітальній вулиці в Керчі), Північного Кавказу (Гиляч) та Закавказзя (Цебельдинські некрополі) (Гороховський 1988a, с. 18). І. М. Храпунов, який систематизував наконечники ремінців могильника Нейзац, визначив кантемирівські екземпляри як аналогічні варіанту 2 типу I (Храпунов 2008, с. 65). За спостереженнями дослідника, найраніші екземпляри з однієї суцільної пластини з'явилися ще в пізньоримський час, але широкого розповсюдження набули лише у гунський.

Між тим, наконечники з Кантемирівки не суцільні, вони з'єднані з двох пластин. Можливим їхнім прототипом за формою, пропорціями, кількістю та розміщенням заклепок може вважатися наконечник із поховання С могили 87 Дружного. За розташуванням на краю могильника та за «незаповненістю», цей комплекс міг бути фінальним — кінця IV — початку V ст. (Храпунов 2002, с. 37, 72, рис. 211: 4).

Наконечник із Могошані (рис. 1: 2) складався із двох пластин: довгої ззовні і короткої зсередини, які з'єднувалися за допомогою трьох заклепок. Найподібніший він до варіанту 16 типу II із комплексу Нейзац, мог. 125 (Храпунов 2008, с. 65, рис. 1, 15). Водночас, наконечник ременя з Могошані за деякими ознаками (довжиною та розташуванням заклепок у вигляді трикутника вершиною донизу) подібний до наконечника ременя зі склепу, відкритого грабіжниками у 1904 р. на Госпітальній вулиці в Керчі (Засецкая 1993, кат. 127a), звісно, з урахуванням того, що могошанська знахідка виготовлена із бронзи, а керченська — золота з гранатовими вставками.

Інформації про знахідки із Боанчі, на жаль, не достатньо, щоби обговорювати цей випадок впевнено. Пластинки, знайдені тут разом із

пряжкою — залишки одного або двох ремінних наконечників.

Визначення хронології поховань з рещтками взуття та з'ясування походження такого взуття в ареалі культури. Комплекси з взуттєвими пряжками розподілені в часі наступним чином. Найраніші представлені жіночими похованнями із Молдови (Мелешт 11), румунських Молдови (Лецкань 23, 44) та Бесарабії (Міхелешень 410), а також чоловічим, з перехрещеними гомілками, із Молдови (Лецкань 34) та, імовірно, чоловічим із Мунтенії (Могошань 66).

До раннього гунського часу належать чоловічі інгумації із Гаврилівки у Нижньому Подніпрів'ї, Боромлі та Кантемирівки на Лівобережжі Дніпра, та, імовірно, кремація із Бирлад—Валя-Сяке в румунській Молдові.

У пошуках аналогій черняхівським взуттєвим гарнітурам звернімося до робіт, присвячених реконструкції костюма. Зокрема, взуття сарматів та аланів на величезному порівняльному тлі реконструйовано С. О. Яценком (Яценко 2006, с. 156—159). Дослідник на основі усіх видів джерел пише про три різновиди взуття у сарматів: туфлі, напівчобітки та чоботи, які щедро декорувалися. В тому числі до уваги дослідника потрапив комплекс кург. 1 Кантемирівки, взуття із якого він інтерпретував як високі чоботи (Яценко 2006, с. 158).

Проте, найближчі аналогії взуттєвим гарнітурам з Кантемирівки знайдено в комплексах Криму, причому взуття з них реконструйовано як напівчобітки (Хайрединової 2003, с. 134, рис. 4: Ia; 5: Pa, IVa). На особливу увагу заслуговує той факт, що поширення взуття з металевими аксесуарами (пряжками, розподільниками та наконечниками ременів) припадає на кінець IV — першу половину V ст., тобто відповідає періоду D2 за Я. Тейралом (380/400—440/450). Воно належало чоловікам, воякам, похованим на некрополях Південно-Західного Криму і Тамані за обрядом, характерним для аланів (Хайрединової 2003, с. 134, 135, рис. 1—5; Медведєв 2009; Комар 2010; Строков 2013b).

Е. Хайрединової, аналізуючи матеріали Південно-Західного Криму, запропонувала розрізняти взуттєві гарнітури за складом на такі, що містять: тільки пряжки (пару або одну); пряжки та наконечники ременів (дві пари або одну); пряжки та розподільники ременів.

На варварських некрополях Південно-Західного Криму кількісно переважали гарнітури, що містили одну або пару пряжок (Лучисте склеп 54a, кістяк 1, 88, 100, 168, 195; Дружне склеп 87, пох. А). Зафіксовані вони і на некрополі Танаїсу (пох. 11).

Взуття, до якого входили пряжки та наконечники ременів походить зі склепів на Госпітальній вулиці, Лучистого (склеп 100, пох. 16), Дружного (склеп 87, пох. С), Нейзаца (мог. 271) (?).

До цього переліку слід додати склеп 25 могильника Сувлу-Кая III та комплекс із могиль-

ника Фронтове 3 (Волошинов, Масакин 2022, с. 156, рис. 9: 1, 2).

Взуття з пряжками та розподільниками ремінців знайдено на могильнику Лучисте (склеп 88, пох. 5), на східному некрополі Фанагорії (пох. 34), Танаїсу (пох. 27), у степовій зоні Дніпровського Лівобережжя (Лихачівка), Безводнінському могильнику у Середньому Поволжі, Прибалтійському Плинкайгалісі та Бельгійському Самсоні (Строков 2013а, с. 261—263, рис. 4).

Загалом же взуття з застібками та наконечниками ремінців, поширене в Східній Європі, зокрема, на Боспорі та в Подунав'ї, розглядалося як елемент східноєвропейської, дунайської, моди, носіями якої могли бути готські найманці (Строков 2013а, с. 261). Поява та поширення такого взуття можуть бути пов'язані як з іраномовними народами, так і з германцями, зокрема, носіями культури ЧСМ (Строков 2013а, с. 263, 264).

Остання теза потребує суттєвого доповнення. Виявляється, що взуття з металевим гарнітуром у гуннський час відоме, окрім Понтійсько-Кавказького регіону (Khgarunov, Kazanski 2016, р. 372—374, див. посилання), в імперії (Rummel von 2007, S. 337-342; Eger 2015, S. 264-269), серед інвентарю могил найвищого соціального рангу IV—V ст. Південно-Західної Європи, поряд з золотими шийними гривнами (Schmauder 2002; Quast 2009; Loskotová 2012), в інгумаціях Середнього Подунав'я (Tejral 1999) і навіть у далеких північних римських провінціях (Cleary 2020, fig. 1).

У Подунав'ї, зокрема, з'являються інгумації, які містять предмети провінційно-римського походження: речі із дорогоцінних металів, питний набір (глики, федератський посуд, скляні келихи), а також так званого кочівницького комплексу (люстерка, золоті сережки, маленькі пряжки з обіймами). Серед похованих спостерігаються особини з сильною краніальною деформацією.

Могили з багатим інвентарем в Моравії, Богемії, Австрії, як вважається, належали варварській знаті Подунав'я до гунської навали до Центральної Європи і після неї. Одним із маркерів поховань групи є золоті шийні гривни (новий каталог див.: Loskotová 2012, р. 192, 194, fig. 2), а до їхнього переліку увійшло «князівське» поховання із Концепт (Казанский 2014). Цей комплекс не отримав остаточної інтерпретації, оскільки містить предмети, характерні для пізньоантичної (ранньовізантійської) та варварської (кочівницької та германської) культур (Фурасев 2017).

Поховання з металевими деталями спорядження вершників так званого кочівницького комплексу знайдено в дев'яти пунктах (Tejral 1999, Abb. 40). Ці поховання розташовані на північ від Дунаю, в безпосередній близькості від римських провінцій Pannonia I та Valeria, що дає змогу припускати, що вони належали невеликій групі римських федератів високого соціального рангу, які контролювали доступ до лімесу з півночі (Loskotová 2012, р. 198).

Окрім того, взуття з металевим гарнітуром, аналогічним кримським та кавказьким (пряжкою та наконечниками ремінців), що видає чужинця, супроводжувало поховання, здійснене на міському кладовищі римської Британії. За інтерпретацією дослідників, воно належало готському федератові — так званому Глостерському готу. Східноєвропейське походження похованого підтверджено результатами ізотопного аналізу (Cleary 2020, fig. 1).

Очевидно, що в ранній гуннський час взуття з гарнітуром стає досить популярним. Його походження дослідники пов'язують із кочівницьким світом. Так, наприклад, Я.Тейрал у якості найраніших із таких поховань, поряд з Кантемирівським (аланським), помилково наводить комплекс із сарматського могильника Старі Куконешти II другої половини I — II ст. н. е. (Tejral 2011, S. 285, Abb. 217: 1, 2).

Між тим, в аланських похованнях попереднього догуннського та раннього гуннського взуття із застібками не відоме.

Воно відсутнє у другій хронологічній групі донських катакомб (друга третина IV — початок V ст.) — у «аланів-танаїтів» Амміана Марцелліна, за С. І. Безугловим (Безуглов 2008).

Жодних слідів від нього у поховальних пам'ятках населення, яке відповідає «європейським аланам» Амміана Марцелліна — у багатих курганах Градешки кінця III — початку IV ст. (Гудкова, Редина 1999).

Немає такого взуття у «аланів», які потрапили до ареалу культури ЧСМ: маються на увазі поховані на могильнику Біленьке, в тому числі зі зброєю, і поодинокі «аланське» поховання 444, здійснене на території могильника Тиргшор (Lichiardopol, Ciupercă 2008).

І так само жодного натяку на взуття з пряжками у аланів за межами черняхівського ареалу, наприклад, у катакомбному похованні поблизу шахти Моспінської на Донеччині (Симоненко, Подобед 2019).

Взуття з пряжками та наконечниками зафіксовано у сарматів. Наконечники ремінців, в тому числі взуттєвих, відомі ще з середньосарматського періоду (Храпунов 2008, с. 61). Найпізніші сарматські комплекси, що містять взуття з пряжками, наконечниками та розподільниками ремінців належать до середини III ст. в Мунтенії (Тиргшор 205), у Буджаку (Нагірне, кург. 9) (Гудкова, Фокеев 1984, с. 45, рис. 14) тощо.

Таким чином, з останньої чверті IV ст., майже одночасно, виключно в чоловічих, військових, точніше, вершницьких, похованнях Боспору та регіонів, наближених до Боспору, з'являється взуття з пряжками. Найявність такого взуття — це насамперед ознака часу, а також належності до певної етнічної (алани) та соціальної (особливо прошарок військових, вояки-вершники (федерати?) груп.

В ареалі культури ЧСМ таке взуття виявлено в поховальних комплексах і з таким інвентарем, які відповідають кримським «аланським» (Кан-

Рис. 3. Глиняний ліпний келих із пох. 5 могильника Каборга та аналогія до нього: А — фото; В — рисунок; С — посудина у вигляді «скіфського черевика» зі склепа 33 некрополя Неаполя Скіфського (за: А — фото з наукового відділу «археологічний музей» ІА НАН України В — Магомедов 1979; 2001; С — Махнева 1978)

темірівка), а також в ямі з заплічками, в обшитій деревом камері (Гаврилівка 5), в простій ямі з вертикальними стінками, при кістяку в специфічній позі (Боромля 30), а також в кремації (Бирлад—Валя-Сяке 221). Отже, загальним між цими похованнями є стать померлих, час їх здійснення і, принаймні для трьох (кург. 1 і 3 Кантемірівка, Гаврилівка 5), високий соціальний стан.

Поховальні комплекси з взуттям з гарнітуром догунського часу походять із регіонів, які раніше були зайняті сарматами (Молдова, Мунтенія) і можна припускати «повернення» традицій, навіть з огляду на те, що змінилося декілька поколінь.

На жаль, проведений аналіз археологічних матеріалів не вирішує питання про вигляд тогочасного взуття — зате про це можна судити за керамічною моделлю із Каборги.

Опис ліпного келиха у вигляді напівчобітка із Каборги. Виключно важливим джерелом для реконструкції взуття черняхівського населення є згадуваний на початку роботи ліпний келих у вигляді напівчобітка з поховання Каборга 5 (рис. 3). За формою та об'ємом він нагадує так популярний у варварському світі питний ріг. Келих прикрашений декором із суцільних

та пунктирних ліній: вони займають «носок» та сягають середини «халяви». Конструктивні частини «чобітка»: «носок», «підшову» та «халяву» виокремлено пунктиром. «Носок» чобітка майже до підйому вкритий лініями з боків до центру, позначеного пунктиром. Нижня частина «халяви» відокремлена зверху двома паралельними лініями. Під ними «ярус» зигзагів.

Треба зауважити, що досі це єдина знахідка керамічної моделі взуття в ареалі культури ЧСМ. Сприйняття ідеї відтворення у глині різних типів взуття, доволі поширеної в античному світі, у варварському суспільстві не відбулося. Утім, на прикладі античних керамічних виробів, головним чином світильників, можна стверджувати, що гончарі відтворювали реальне взуття. Враховуючи північно-причорноморське походження знахідки, можна припустити, що взуття носіїв черняхівської культури могло бути тим самим, яке побутувало у місцевого пізньоскіфського населення, що увійшло до складу черняхівських громад.

Зразки такого взуття відомі за численними зображеннями варварів I—II ст., в тому числі тих, що походять з боспорських склепів (Хайредінова 2003, рис. 19: 1—7, див. посилання). Однак, жодне з них не містить взуття з гарнітуром, рештки якого знайдено в могилах культури ЧСМ. У пошуках його прототипів розглянемо результати досліджень пізньоантичного взуття.

Взуття пізньої античності. Дані щодо взуття пізньої античності можна розділити на три великі групи за інформативністю. Найвищий рівень інформативності мають, звісно, повністю збережені зразки стародавнього взуття. Вкрай важливу, інколи унікальну інформацію надають іконографічні дані. Зображення на пам'ятках мистецтва (архітектури, скульптури, монументального живопису), творах декоративно-ужиткового мистецтва (різьбленні по слоновій кістці, торевтиці), надгробках, монетах, медальйонах, відомі у величезній кількості, містять майже вичерпну інформацію про тогочасний костюм та, зокрема, взуття. На римських пам'ятках показані різні варварські народи в їхньому етнографічному вбранні. Оскільки в більшості випадків зображення точно відповідають їхнім реальним прототипам — для створення достовірної реконструкції взуття залучення цього джерела не лише доцільне, а й необхідне. Значно менш інформативним є частково збережене взуття у вигляді фрагментів шкіри, текстилю або/та металевих аксесуарів навколо кісток ніг небжжиків у похованнях пізньоантичного періоду.

Збережені зразки взуття. Найбільш повні колекції взуття I—V ст., завдяки сприятливим природним умовам, походять із Єгипту та північноєвропейських римських провінцій. Проаналізовано окремі зразки взуття з Єгипту (ed. Montebault 2000; Leguilloux 2004; 2006). Вичерпний огляд з питань, що стосуються взуття римських провінцій Белгіки та Нижньої Германії, за збереженими зразками та на широкому

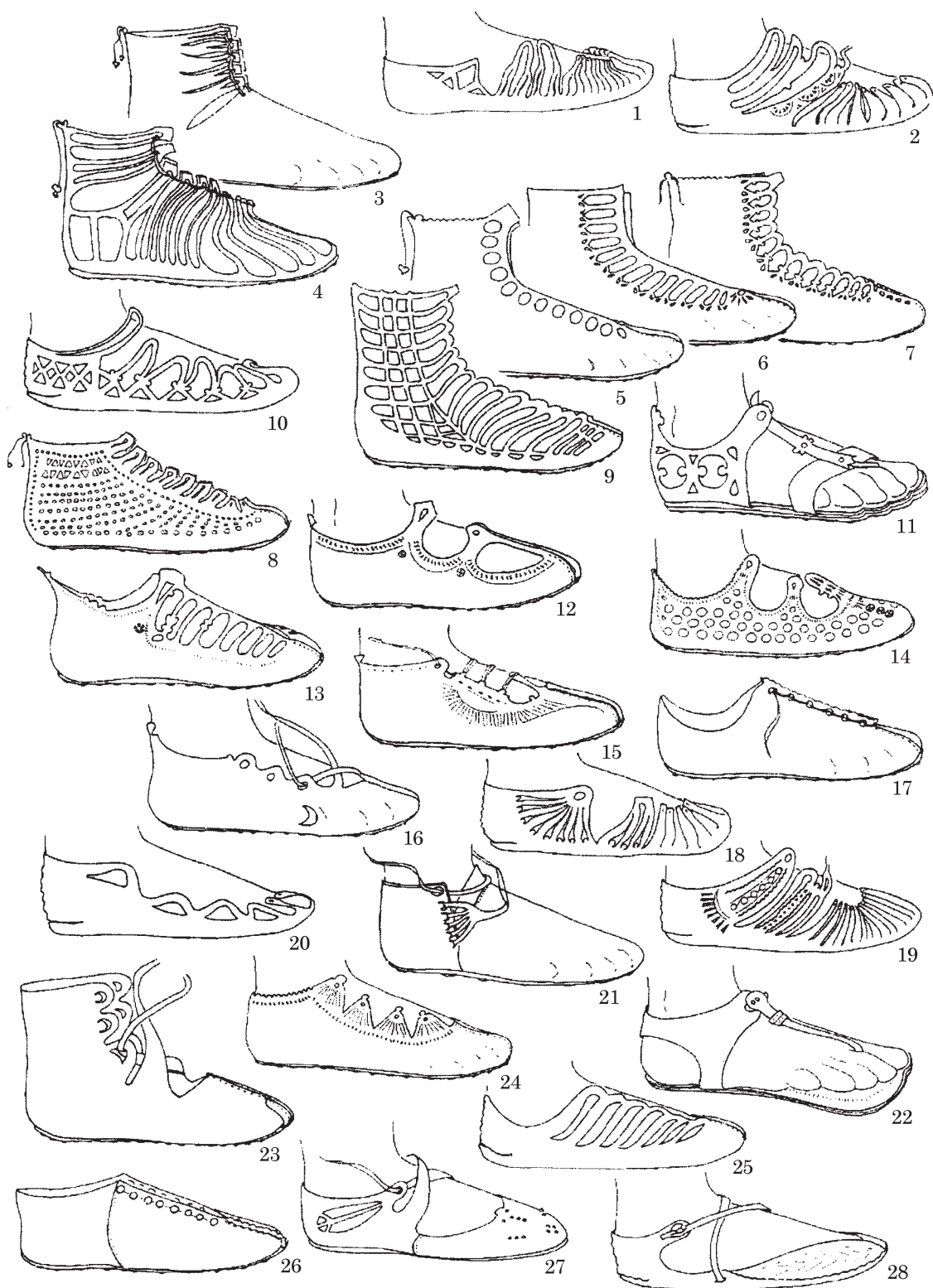

Рис. 4. Розвиток римського взуття від I (зверху ліворуч) до IV (знизу праворуч) ст. н. е. (за: Driel-Murray 2001)

порівняльному тлі, наданий в праці нідерландської дослідниці британського походження К. ван Дріл-Маррей (Driel-Murray 2001). Зокрема, з цих територій походять зразки відкритого (сандалії, кампагі) та закритого (кальцеї) взуття римського походження та їх численні різновиди (рис. 4).

На території Барбарікуму залишки розкішного шкіряного взуття походять з камерного поховання представника варварської еліти кінця IV — початку V ст. н. е. з Попрад-Матейовце в Словаччині (Pieta 2009). Йому присвячені спеціальні роботи Д. Кваста (Quast 2012) та Т. Штолцової (Štolcova, Zink 2013; Štolcova

Рис. 5. Взуття з оздобленням сусальним золотом і ажурним шкіряним верхом: 1 — невідома єгипетська стоянка; 2—4 — Ахмім-Панополіс. Без масштабу (Quast 2012)

Рис. 6. Місорій із Керчі (за: Засецкая 1993), збільшене зображення взуття імператора

2015). За аналогіями, відомими з літератури, Д. Кваст реконструював взуття із Попрад-Матейовце як взуття візантійського походження з закритим носком та відкритою п'ятою (Quast 2012). Причому, аналогічні за технологією виготовлення зразки взуття та аксесуари костюма (пояс із Гоммерна) склалися із двох шарів шкіри: нижнього суцільного золотого та верхнього — ажурного кольорового (рис. 5).

Від взуття з Попрад-Матейовце збереглися: верхній шар передньої частини черевика; шкіряні стрічка та декоративні елементи. Перший виготовлений із шматка шкіри червоно-коричневого кольору, у якому прорізаний ажурний рослинний візерунок, прошитий до того ж кольоровими нитками. Окрім того, відновлено складену вдвічі

шкіряну стрічку з подвійними швами та прорізами. В одну з таких прорізів, імовірно, вставлялися декоративні елементи — пегля та трилисник, також виготовлені із тоненької шкіряної стрічки (Štolcova 2015, fig. 2, 3).

Іконографічні дані. Знахідки з органічних матеріалів, насамперед текстилю та шкіри, що походять із археологічних об'єктів, зазвичай дають добре узгоджуються з іконографічними даними. Отже, схема еволюції шкіряного взуття із північних римських провінцій, яку пропонує К. ван Дріл-Маррей, надійно підтверджується численними відповідними зображеннями.

Взуття імператорів, за зображеннями з колон Траяна та Марка Аврелія, інших пам'яток перших століть нової ери, було звичайним тогочасним солдатським взуттям (Petersen, Domashevski, Galderini 1896; Cichorius 1900).

Іконографічні пам'ятки другої третини IV — початку V ст., на яких зображено імператорів, полководців, консулів, знатних персон демонструють дещо інший підхід. Блок цих зображень належить до витворів ужиткового мистецтва, для якого точне відтворення деталей костюма і регалій було основним завданням (Kiilerich 2000, p. 277, 278).

Йдеться насамперед про зображення імператорів з керченського та мадрридського місоріїв. Перший датовано тридцятьма роками, другий — кінцем IV ст. На першому зображена тріумфальна хода імператора, на другому — сцена дарування. Імператор з Керченського місорію традиційно розглядався як Констанцій II (Мацулевич 1926; Засецкая 1993, с. 29—31, табл. 8, кат. 5). Його взуття — багато прикрашені туфлі, явно непристосовані для їзди верхи (рис. 6).

Ще більш розкішне взуття зображене на Федосії I на знаменитому мадрридському місорії, 388 р. (Delbrueck 1929, taf. 62; Kiilerich 2000). Імператор одягнений за східною придворною модою: у підперезану туніку з багато орнаменто-

Рис. 7. Міссорій Феодосія I (Delbrueck 1929; зображення отримано на сайті Королівської академії історії, Мадрид), збільшене зображення взуття імператора

ваними каймами, хламиду з табліоном, взуття, прикрашене перлами та дорогоцінним камінням. Плащ скріплений фібулою з дорогоцінним камінням і підвісками. Одяг імператора шовковий пурпурний, прикраси золоті (рис. 7).

Практично синхронним, з різницею усього в декілька років, є зображення римського полководця варварського походження Стиліхона кінця IV ст. (395 р.) (Delbrueck 1929, taf. 63). Його взуття на зразок каліцеїв підтримує ремінець, що проходить через кільце або пряжку з внутрішнього боку ноги. Подвійною лінією намічено підошву (рис. 8).

Враховуючи факти біографії видатного римського полководця, напівварвара за походженням, який досяг найвищого військового рангу Риму — *magister militum per Occidentem* та був призначений регентом при малолітньому імператорі Гонорії, був одружений з племінницею / прийомною дочкою імператора Феодосія I, Сереною (Cameron 1969; De Sena 2010), в минулому командувача кавалерією, а принаймні за деякими свідченнями, кавалериста у другому поколінні, особливе, пристосоване для їзди верхи, взуття на ньому цілком доречне.

Взуття візантійського чиновника з Сілістрі середини IV ст. (Атанасов 2014) є одним із різновидів каліцеїв (рис. 9).

Отже, абсолютно очевидна регламентація взуття за соціальною стратифікацією на зображеннях імператорів, головнокомандуючого, візантійського чиновника тощо. При цьому, варто ще раз повторити, що видатні іконографічні пам'ятки, якими є консульські диптихи та міссорії належать до витворів мистецтва, головним

Рис. 8. Диптих із Монци (за: Delbrueck 1929), збільшене зображення взуття Стиліхона

Рис. 9. Фреска із склепа в Сілістрі (за: Атанасов 2014), збільшене зображення взуття похованого

завданням яких було точне відтворення другорядних деталей — костюма та регалій (Kiilerich 2000, р. 276).

Іконографія варварів. Відомі архітектурні пам'ятки II — початку III ст. містять зображення варварів: даків, сарматів, германців. На жаль, варварське взуття в іконографічних пам'ятках відтворено досить умовно.

Ціла низка спеціальних досліджень була присвячена реконструкції одягу та взуття дакійського населення. Найчастіше на скульптур-

них та рельєфних зображеннях варварів, яких ідентифіковано як даків, траплялося взуття зі шнурками та закриті чоботи, подібні до римських кальцеїв (Nemeti 2019, р. 105, 114, 115, 118, 119, 128, pl. VI: 2; VII: 3, 4).

Готів відтворено на пам'ятках кінця IV — V ст. Зокрема, три іконографічні пам'ятки можна розглядати стосовно костюма, в тому числі взуття, готів: колону Аркадія, базу обеліска Феодосія та християнський диптих з колекції Ж. Л. Каррана. Вони практично синхронні і містять подібну іконографію варварів. Однак

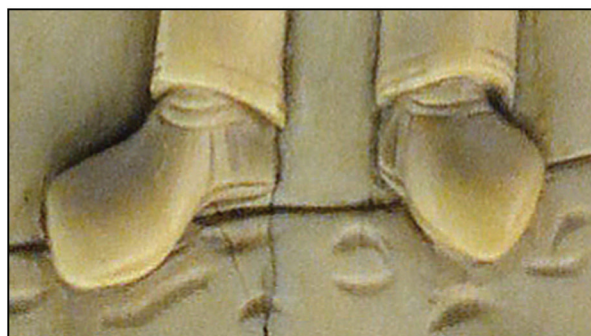
взуття досить детально зображене лише на останньому.

Християнський диптих «Адам у земному раю та сцени з життя святого Павла» з колекції антиквара Ж. Л. Каррана, що експонується в палаццо Барджелло (м. Флоренція, Італія), введено в науковий обіг Р. Дельбрюком (Delbrueck 1929, S. 274, N 69). Лицьова панель диптиха відтворює біблейський сюжет Адам в Едемі, тильна — діяння святого Павла на Мальті (Діяння 28.3—9). Панель розділена на три яруси: у верхньому ярусі святий Павло розмовляє з молодим чоловіком, сидячи у кріслі судді; у двох нижніх зображені подвиги святого Павла на Мальті. У середньому ярусі відтворений сюжет про укус змії. Причому, у центрі композиції зображений принцепс острова Поплій, який, згідно біблейському тексту, навіть не був свідком цього дива. Нижній ярус зображує сцени зіллення хворих (рис. 10). У ролі «хворих» зображено місцевих варварів, вдягнених у хутряні шуби з довгими рукавами, накинутими на плечі, підперезані туніки, довгі або короткі штани, напівчоботи з ремінцями. Їхній костюм майже повністю відповідає описові Сідонія Аполлінарія, наведеному на початку статті.

Рештки взуття із археологічних пам'яток. Найчисленніші знахідки належать саме частково збереженим зразкам взуття, знайденим на провінційно-римських міських, сільських некрополях, варварських могильниках та навіть у скарбах.

Так, наприклад, найбільш поширеним предметом костюма в інгумаціях в саркофагах дунайської римської провінції Нижня Мезія були саме залишки взуття (Оґа 2012, р. 239, fig. 5: 1; 8: 5, 6). Їх знайдено в семи похованнях. Тільки

Рис. 10. Християнський диптих «Адам у земному раю та сцени з життя святого Павла» з колекції Ж. Л. Каррана. Італія, Флоренція, Музей Барджелло, інв. № 20 с

в одному випадку взуття було у використанні, в інших воно було зовсім новим. До того ж, один комплекс (Новіодун, Т. XXX Т. Р. курганного некрополя) містив дві (Оґа 2012, р. 239, fig. 5: 1), інший (Новіодун, мог. 3 кургану Беділа), який належав дівчинці-підлітку, — три пари нового взуття (Оґа 2012, р. 239).

За залишками взуття — цвяшків підшви кампаг — похованого в Ольвії наприкінці II — на початку III ст. ідентифіковано як римського легіонера (Ивченко 2012).

Із віддалених північних можна навести цікавий приклад знахідки декількох пар взуття у складі «скарбу» із Хеленавіну (Дерн, Нідерланди, провінція Північний Брабант). Він складався із шолому, арбалетної фібули, острог, монет та взуття, та інтерпретувався як такий, що утворився внаслідок драматичної загибелі римського кавалериста, що потонув в болоті. Однак новіший аналіз показав, що шолом знаходився у шкіряній торбі, знахідку супроводжували кілька пар взуття різного розміру. Це могло би означати, що римський вояка поклав предмети своєї амуніції в низьке вологе місце в оточуючому ландшафті, імовірно, як дар в подяку богам за власну безпеку (Heeren, Deckers 2019, р. 159). Місце депонування цього «скарбу» знаходиться неподалік римської фортеці поблизу Одинбургу (Бельгія, Західна Фландрія) — однієї з ланцюгу прибережних фортифікаційних укріплень, що мав назву *litus Saxonicum* (Heeren, Deckers 2019, р. 159).

Дискусійні питання. Інтерпретація взуття, відтвореного в керамічній моделі із Каборги. Ліпний келих із Каборги сприймається як копія тогочасного взуття. Це пояснення підтверджується численними іконографічними фактами. Між тим, лискований декор «напівчобітка» відтворює взуття, що нагадує калъцеї. Висота калъцеїв доходила до щиколотки. Їх кроїли із суцільного шматка шкіри. Підшви виготовляли окремо. Таке взуття зав'язували шкіряними ремінцями або шнурками (див. напр.: рис. 4: 23, 25). Якщо це припущення вірне, то верхня частина «халяви» мала суто практичне призначення — вона додавала келихові необхідної ємності.

Імовірне походження взуття з гарнітуром. З останньої чверті IV ст. у різних регіонах Східної та Центральної Європи чоловіків певного соціального прошарку (вояків-вершників) ховали у взутті з гарнітуром. У варварського населення Південно-Західного Криму його походження пов'язується з аланами за поховальним обрядом. Між тим, цілком можливо, що взірцем нової «моди» слугувало взуття боспорської еліти, відоме за матеріалами керченських склепів — з пряжками та наконечниками ремінців, виконаними із золота і прикрашеними у поліхромному стилі. Його прототипом може виступати зображене на Стилихоні кавалерійське взуття (рис. 8). Оскільки активні візантійсько-боспорські контакти цього часу засвідчені письмовими джерелами та епіграфічними даними (Зубарь 1998,

Рис. 11. Репліка повного комплексу жіночого одягу з Мартр-де-Вейра (за: Driel-Murray 2001)

с. 160) та, як добре відомо, у пізньоантичній традиції одяг та взуття були предметами, які надсилали у дар — воно могло потрапляти до місцевої аристократії саме в такій якості, разом з коштовним срібним посудом. Між тим, у переліку ознак поховань Боспорської еліти взуття не вказане (Шаров 2016).

З іншого боку, за писемними джерелами відомо, що імператор Граціан запрошував на службу невеликі загони аланів і з'являвся публічно в варварському одязі (*Aur. Vict. Epit.*, 47, 6). Не виключено, що окремі предмети варварського одягу або взуття могли запозичуватися, використовуватися в придворній моді і повертатися до своїх творців в люксовому варіанті дарами.

У той же час, за висновками сучасних істориків, відбувається якісна трансформація готів, вестготів, які остаточно перетворюються на вершників (Вольфрам 2003, с. 238). Початок цього процесу, очевидно, відбувається уже в фінальній фазі культури ЧСМ, а зовнішній вигляд її носіїв відповідає зображеному на персонажах диштиху із колекції Ж. Л. Каррана.

Жіноче взуття та панчохи. Обговорюючи можливі типи жіночого взуття, не можна оминати увагою ще одне важливе питання, а саме — можливість використання черняхівськими жінками одягу на кшталт панчіх. Наприклад, до складу жіночого одягу із Ле Мартр-де-Вейра (належить до провінційно-римського, галльського, датовано 180 р. н. е.), входили панчохи, які підв'язувалися мотузками під колінами (рис. 11; Driel-Murray 2001, fig. 3).

За оновленою реконструкцією костюма франкської королівни Арнегунди (520—565), ремінці з пряжками призначалися для взуття та для панчіх (рис. 12; Perin 2012, S. 113, 114, Abb. 82: 4).

Аналогічні полотняні панчохи з зав'язками під колінами збереглися в пох. 8 Мощової Балки VII ст. н. е. (рис. 13; Иерусалимская 2012, с. 211, ил. 128).

Рис. 12. Реконструкція взуття та панчіх (за: Perin 2012)

Рис. 13. Текстильні панчохи із поховання 8 могильника Моцова Балка (за: Иерусалимская 2012)

Дві та більше пари взуття. Міхелешень 410 — поховання жінки похилого віку, в якому знайдено дві залізні пряжки від одягу, торби або взуття, демонструє виключення з правил, оскільки дещо незвичним є положення знахідки. Можна припустити, що небіжчиця була похована у взутті, а ще одну, додаткову, пару покладено їй в узголів'я.

На жаль, для підтвердження цього припущення немає жодних доказів. Утім, приклади, коли до могили потрапляли дві пари взуття походять з знатного сарматського поховання I ст. н. е. у с. Пороги (Симоненко, Лобай 1991); некрополів Нижньої Мезії римського часу, скарбу з Хеленавіну, згадуваних раніше; з ранньосередньовічних комплексів тощо.

Так, у жіночому похованні VI ст. під хорами Кельнського собору було знайдено дві пари взуття. Одна з них входила до поховального вбрання, а інша зберігалася в спеціальній скриньці (Оятева 1971, с. 111). Ймовірне пояснення такої ситуації надало всесвітньо відоме Осєбергське поховання початку IX ст., в якому два жіночі кістяки супроводжувало три пари взуття: дві з них були зшиті по одній колодці, а третя — по іншій (Оятева 1971, с. 112). Саме дослідження взуття істотним чином вплинуло на встановлення осіб похованих жінок.

Оскільки знахідки взуттєвих пряжок у жіночих похованнях можна, принаймні нині, розглядати як локальний прояв, то «взуття» із Міхелешені могло бути тим самим взуттям, яке жінка принесла із родини, виходячи заміж. Доказом цього припущення міг би стати порівняльний аналіз ДНК.

Висновки. Отже, 12 поховань культури ЧСМ містили взуттєвий гарнітур. Більшість із них складала інгумації, в тому числі в ямах з заплічками, підбоям, катакомбою. В облаштуванні могил використовувалося дерево. Пози небіжчиків типові, лише в двох випадках ноги небіжчиків схрещені в гомілках. Поховання орієнтовані на північ. Взуттєві пряжки належали до серій В, Г, Д, Ж, З за типологією С. Л. Гороховського. Найближчі аналогії наконечникам походять із кримських матеріалів. Поховальні комплекси культури ЧСМ з взуттєвим гарнітуром утворюють дві хронологічні групи: догуннського періоду (приблизно другої третини — третьої чверті IV ст.) та раннього гуннського. Їхнє походження можна пов'язати з сарматським населенням Молдови, Мунтенії дочерняхівського часу та з «модю», що поширилася у ранній гуннський час.

Про напівчоботи як тип тогочасного взуття можна судити за формою ліпного келиха із Каборги. Зразки такого взуття відомі за численними зображеннями варварів I—II ст. Між тим, жодне з них не містить взуття з гарнітуром. Стилий огляд результатів досліджень пізньоантичного взуття за археологічними та іконографічними джерелами надав майже вичерпну інформацію про його склад, регламентацію для різних шарів античного суспільства, опозицію

античного і варварського взуття в іконографії. Особливо важливим для розкриття нашої теми виявився дитпих із колекції Ж. Л. Каррана. Окрім того, розширення джерельної бази дослідження дозволяє по-новому подивитися на розповсюдження моди на взуття з гарнітуром в Криму, на Кавказі та в Подунав'ї наприкінці IV — першій половині V ст., а також запропонувати деякі гіпотези щодо черняхівського взуття.

Зокрема, я пропоную розглядати взуття, відтворене у вигляді керамічного келиха із Каборги як різновид кальцеїв.

«Мода» на взуття з гарнітуром наприкінці IV — першій половині V ст. у населення Південно-Західного Криму виникла і поширилася, завдяки новій аланській «хвилі». Утім, можливе і інше пояснення. Прототипом такого взуття могло бути зображене на Стиліхоні, на дитпиху із Монци. Воно потрапляло до боспорської еліти в якості дарів і збереглося у вигляді взуттєвих пряжок і наконечників, виконаних із золота в поліхромному стилі із керченських склепів.

Залишки ремінців з кільцями та пряжками із жіночих поховань в Лецкані, Мелешті та Міхелешені через нечисленність та обмежений ареал дозволяють говорити поки що про жіноче взуття з гарнітуром як про локальну ознаку. В якості припущення я пропоную розглянути можливість використання жінками панчіх.

Окрім того, знахідка пари пряжок в уголів'ї похованої із Міхелешені дозволяє висунути припущення про можливість «приношення» взуття.

Насамкінець варто зауважити, що рештки взуття з гарнітуром, які обговорювалися в даній роботі, походять із мізерної кількості поховальних комплексів культури ЧСМ. Окрім того, вважається загальновідомим і таким, що взагалі не потребує будь-яких доказів, що взуття з гарнітуром представляло собою чобітки з м'якою підшвою так званого східного типу. Таке взуття було придатне лише для верхової їзди та зовсім непристосоване для тривалих піших переходів або простого щоденного використання. Між тим, за тогочасних кліматичних умов існувала нагальна потреба у теплом взутті в холодну пору року. Питання про те, як саме вона задовольнялася чекає свого вирішення.

Додаток

КАТАЛОГ КОМПЛЕКСІВ КУЛЬТУРИ ЧЕРНЯХІВ—СИНТАНА-ДЕ-МУРЕШ 1

1. **Бирлад—Валя-Сяке 221.** ТСУ. Інвентар: бронзова фібула, бронзові парні пряжки (Palade 2004, p. 100, fig. 125).

2. **Боанча 6.** ТПП, зруйноване в сучасності: збереглися тільки гомілкові кістки і кістки стоп. Біля

1. Використані в додатку скорочення: ТС — трупопалення, ТСУ — урнове, ТСЯ — безурнове; ТП — трупопокладення, ТПП — з північною, ТППЗ — північно-західною, ТППС — північно-східною, ТПЗ — західною орієнтовкою кістяка.

правої ноги знайдено пряжки і наконечник ременя, у лівої — наконечник ременя. Інвентар: посудина, бронзові пряжки, два бронзові наконечники ременів (Munteanu, Rădulescu 1992, p. 127, fig. 3: M6).

3. **Боромля 30.** ТПП. Чоловік *maturus* (50—55 років). Кістяк лежить на спині, ноги перехрещені в гомілках. Пряжка біля кісток ніг. Інвентар: шість посудин, залізні пряжка і ніж (Некрасова 2006, с. 92, рис. 11: 6—14).

4. **Гаврилівка 5.** ТПП, в ямі з заплічками, в камері, облицьованій та перекритій дерев'яними плахами. Чоловік *juvenis-adultus* (20—25 років). Кістяк лежить на спині, зверху на посудинах, на дні могильної ями. Праворуч на грудях знайдено бронзову фібулу, ліворуч плеча, на тазових кістках і на ступнях — чотири бронзові пряжки. Інвентар: 11 посудин, скляний келих, бронзові фібула та чотири пряжки, роговий гребінь, кістяний голечник, рештки шила, рештки дерев'яного предмета з металевим окуттям, залізний ніж (Сымонович 1955, с. 303, рис. 11: 1—11; 14: 1—9; 16).

5. **Каборга 5.** ТСЯ. Інвентар: фрагменти 18 посудин, бронзовий ніж, фрагмент залізного ножа, бронзове шило, дві бронзові пряжки, бронзова відрцеподібна підвіска і фрагменти ще двох, два фрагментованих кістяних кільця, фрагменти рогового гребеня, зливки скла (Магомедов 1979, с. 33, 35, рис. 4, табл. VII; VIII: 10—12).

6. **Кантемирівка, курган.** ТППЗ. Поховання в підбої, розмірами 3,58 × 3,43 × 3,07 м. Чоловік *maturus* (40 років). Кістяк зруйнований в верхній частині. Інвентар: 13 посудин-«приношень», дві бронзові поясні пряжки з рештками шкіри, три ремінні срібні накладки у вигляді півмісяця, на пальці правої руки золоте кільце, на ступнях металеві прикраси взуття — дві срібні пряжки та ремінні наконечники до них, бурштинова намистина, дерев'яна скринька зі срібним замком і окуттями, дев'ять скляних жетонів, гральна кістка, роговий гребінь (Рудинський 1930, с. 135—139, табл. I, II, рис. 4—9; архів Г. М. Некрасової).

7. **Кантемирівка, курган 3.** ТППЗ у склепі-катакомбі, розмірами 3,28 × 1,8 × 2,18 м, з дерев'яним помостом для небіжчика. Інвентар: чотири кружальні посудини-«приношення», три бронзові і одна срібна поясні (?) пряжки, взуттєві паски з бронзовими пряжками, три бронзові ремінні накладки у вигляді півмісяця, золоте кільце, золота прикраса ромбічної форми з альмандиною вставкою, роговий гребінь, дві пари залізних вудил з кільцеподібними псаліями (Рудинський 1930, с. 141—146, рис. 9, 12, 13; архів Г. М. Некрасової).

8. **Лецкань 23.** ТППЗ. Жінка *adultus*. Кістяк лежить витягнуто на спині, кисті рук на тазі, ноги витягнуті. Фібули різних типів знайдені: одна під шиєю зліва, інша на ребрах праворуч, поясна накладка на кістках таза ліворуч, залізні кільця біля стоп. Інвентар: сім посудин, скляний келих, дві бронзові фібули різних типів, бронзова поясна накладка, намисто, дві залізні пряжки, фрагмент рогового гребеня, дві бронзові голки (Bloşiu 1975, p. 236, fig. 20, 21).

9. **Лецкань 34.** ТППЗ. Чоловік *adultus*. Кістяк лежить на спині, руки витягнуті вздовж тулуба, ноги схрещені в гомілках. Біля гомілкових кісток ззовні бронзові пряжки. Інвентар: дві посудини, дві бронзові пряжки, роговий гребінь, залізний ніж (Bloşiu 1975, p. 237, fig. 29).

10. **Лецкань 44.** ТПП. Жінка *adultus*. Кістяк лежить на спині, кінцівки витягнуті. Намисто на шиї, фібули на ребрах праворуч і ліворуч, залізні кільця

біля стоп ззовні. Інвентар: дві посудини, дві бронзові фібули, дві залізні рамки пряжок, намисто, фрагмент рогового гребеня (Bloşiu 1975, p. 238, fig. 36: 1—8).

11. **Мелеешть 11.** ТПП. Жінка *adultus*. Кістяк лежить на спині, права рука зігнута у лікті і лежить на животі, ліва витягнута вздовж тулуба, ноги витягнуті. Фібула на грудях, нижче лівої ключиці, пряжка біля лівої щиколотки, намисто біля правого плеча, мушля — біля лівої ступні. Інвентар: три посудини, бронзова фібула, роговий гребінь, прясло, біметалеве окуття дерев'яного предмета (Федоров 1960а, с. 265—2674; 1960b, табл. 35).

12. **Міхелешень 410.** ТППС. Жінка *senilis* (60 років). Кістяк лежить на спині, кінцівки витягнуті. Срібна пряжка на кістках таза, друга і третя, залізна, в скупченні речей біля черепа, намисто на шії. Інвентар: дві посудини, три пряжки, намисто, роговий гребінь, залізний ніж, залізний предмет неясного призначення (Sovan 2005, p. 123, 124, pl. 227 (B), 228 (A)).

13. **Могошань 66.** Інгумація. Кістяк не зберігся. На місці таза знайдені залізні предмети: кільце, ключ, шила та ножі; бронзова пряжка, фрагмент гребеня. На місці стоп знайдено бронзову пряжку з обоймою та пластину-наконечник взуття. Інвентар: кружальний посуд (глек, миска, горщик, горщик, миска, чаша-таріль), предмети із заліза (кільце, ключ, шило, ножі, кородований предмет невизначеної форми), бронзова пряжка, бронзова пряжка з обоймою, пластина-наконечник взуття (Diasconi 1970, p. 29, fig. 7: 5, 13; 10: 10; 11: 15; 13: 7, 17, 18, 14: 3, 7, 19—21; 15: 2).

ЛІТЕРАТУРА

Абашина, Н. С., Магомедов, Б. В., Рейда, Р. М. 2019. *Пам'ятки черняхівської культури Полтавської області*. Київ: ІА НАН України.

Арсеньєва, Т. М., Безуглов, С. И., Толочко, И. В. 2001. *Некрополь Танаиса (раскопки 1981—1995 гг.)*. Москва: Палеограф.

Атанасов, Г. 2014. *Римската гробница в Дурострум-Силистра*. Силистра.

Безуглов, С. И. 2008. Курганные катакомбные погребения позднеримской эпохи в нижнедонских степях В: Мошкова, М. Г. (ред.). *Проблемы современной археологии*. Москва: ТАУС, с. 284-301.

Волошинов, А. А., Масякин, В. В. 2022. Могильник Сувлу-Кая III — первой половины V в. в Юго-Западном Крыму: особенности погребального обряда и инвентаря. В: Мاستыкова, А. В., Хайрединова, Э. А. *Могильник римского времени Фронтное 3: варвары на границах империи*. Москва: ИА РАН, с. 146-173.

Вольфрам, Х. 2003. *Готы. От истоков до середины VI в. (опыт исторической этнографии)*. Санкт-Петербург: Ювента.

Вус, О. В. 2021. Константин I Великий или Константин II. Идентификация личности «триумфатора» на Керченском миссории 1891 г. В: Литовченко, С. Д., Сорочан, С. Б. (ред.). *Античний світ і середні віки: читання пам'яті професора Володимира Івановича Кадеєва*. Lauea, III. Харків: Контраст, с. 51-57.

Гопкало, О. В. 2020. Кольца, височные кольца, браслеты, серьги, гривны — редкие аксессуары погребального убора культуры Черняхов—Сынтана-де-Муреш. В: Рабинович, Р. А., Тельнов, Н. П. (ред.).

«На одно крыло — серебряная, На другое — золотая...». Сборник статей памяти Светланы Рябцевой. Библиотека Stratum. Кишинёв: Stratum plus, с. 135-146.

Гопкало, О. В. 2021. Приношения одежды в ингумациях культуры Черняхов—Сынтана-де-Муреш. *Археология*, 2, с. 33-37.

Гороховский, Е. Л. 1988а. Кантемировские курганы на Полтавщине и проблема древностей раннегуннского периода на юге Восточной Европы. В: *Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. Областной научно-практический семинар. 22—23 января 1988 года. Тезисы докладов и сообщений*. Полтава, с. 18-19.

Гороховский, Е. Л. 1988b. Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины. В: Баран, В. Д. (ред.). *Труды V Международного конгресса археологов-славистов. Киев, 18—25 сентября 1985 г.* IV: Секция 1: Древние славяне. Киев: Наукова думка, с. 34-46.

Гросу, В. И. 1990. *Хронология памятников сарматской культуры Днестровско-Прутского междуречья*. Кишинёв: Штиинца.

Гудкова, А. В., Фокеев, М. М., 1984. *Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная I—IV вв. н. э.* Киев: Наукова думка.

Гудкова, А. В., Редина, Е. Ф. 1999. Сарматский могильник Градешка в низовьях Дуная. *Старожитності Північного Причорномор'я і Криму*, VII, с. 177-193.

Дергачев, В. А. 1982. *Материалы раскопок археологической экспедиции на Среднем Пруте (1975—1976 гг.)*. Кишинёв: Штиинца.

Засецкая, И. П. 1993. Материалы боспорского некрополя второй половины IV — первой половины V вв. н. э. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, III, с. 23-105.

Зубарь, В. М. 1998. *Северный Понт и Римская империя (середина I в. до н. э. — первая половина VI в. н. э.)*. Киев: ИА НАН Украины.

Ивченко, А. В. 2012. Погребение римского легионера на некрополе Ольвии. В: *Проблемы истории и археологии Украины. Материалы VIII Международной научной конференции (Харьков, 9—10 ноября 2012 г.)*. Харьков: НТМТ, с. 38-39.

Иерусалимская, А. А. 2012. *Мошевая Балка. Необычный археологический памятник на Северокавказском шёлковом пути*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.

Казанский, М. М. 2014. Вождеское захоронение гуннского времени в Концештах и его культурно-исторический контекст. *Tractus aevorum*, 1 (1), с. 28-51.

Комар, А. В. 2010. Детали обуви восточноевропейских кочевников VI—VII вв. н. э. В: Пескова, А. А., Щеглова, О. А., Мусин, А. Е. (ред.). *Славяно-руское ювелирное дело и его истоки*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 94-115.

Магомедов, Б. 2001. *Черняховская культура. Проблема этноса*. Люблин: UMCS.

Магомедов, Б. В. 1979. Каборга IV (раскопки 1973—1974 гг.). В: Сымонович, Э. А. (ред.). *Могильники черняховской культуры*. Москва: Наука, с. 24-62.

Махнева, О. А. 1978. *Отчёт о раскопках Неаполя Скифского в 1978 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1978/13е.

Мацулевич, Л. А. 1926. *Серебряная чаша из Керчи*. Ленинград: Государственный Эрмитаж.

Медведев, А. П. 2009. Военское погребение из Восточного некрополя Фанагории. В: Мызгин, К. В.

- (ред.). *Ostrogothica. Археология Центральной и Восточной Европы позднеримского времени и эпохи Великого переселения народов*. Харьков: Тимченко А. Н., с. 180-185.
- Некрасова, А. Н. 2006. Памятники черняховской культуры Днепровского Левобережья. В: Левада, М. Е., Самойленко, Л. Г. (ред.). *Готы и Рим*. Киев: Стилюс, с. 87-200.
- Никитина, Г.Ф. 1985. *Систематика погребального обряда племен черняховской культуры*. Москва: Наука.
- Обломский, А. М. 2007. Киевская культура и основные направления миграций гуннского времени. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. (ред.). *Восточная Европа в первой половине I тысячелетия н. э. Раннеславянский мир*, 9. Москва: ИА РАН, с. 24-28.
- Оятева, Е. А. 1975. Осебергская обувь (опыт исторического исследования). *Скандинавский сборник*, XX, с. 125-133.
- Рудинський, М. 1930. Кантаміривські могили римської доби. *Записки ВУАК*, I, с. 127-158.
- Симоненко, А. В., Лобай, Б. И. 1991. *Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I в. н. э. (погребения знати у с. Пороги)*. Киев: Наукова думка.
- Симоненко, А. В., Подобед, В. А. 2012. Позднесарматское погребение в Центральном Донбассе. В: Симоненко, А. В. (ред.). *Золото, конь и человек*. Киев: КНТ, с. 227-240.
- Строков, А. А. 2013а. Обувь воина первой половины V в. н. э. из Фанагории. В: Ворошилов, А. Н. (ред.). *Восточноевропейские древности*. Воронеж: Научная книга, с. 257-265.
- Строков, А. А. 2013б. Обувь населения Фанагории IV—V вв. В: *Новые материалы и методы археологического исследования*. Москва: ИА РАН, с. 108-110.
- Сымонович, Э. А. 1955. Памятники черняховской культуры степного Поднепровья. *Советская археология*, XXIV, с. 282-316.
- Сымонович, Э. А., Кравченко, Н. М. 1983. *Погребальные обряды племён черняховской культуры*. Свод археологических источников, Д1-22. Москва: Наука.
- Федоров, Г. Б. 1960а. Малаештский могильник. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 82, с. 253-301.
- Федоров, Г. Б. 1960б. *Население Прутско-Днестровского междуречья в I тысячелетии н. э.* Материалы и исследования по археологии СССР, 89. Москва: АН СССР.
- Фурсев, А. Г. 2017. О некоторых параллелях в погребальной обрядности «царских» гробниц Боспора III—IV вв. и «княжеского» захоронения Концепти. В: Родинкова, В. Е., Румянцева, О. С. (ред.). *Европа от латена до средневековья: варварский мир и рождения славянских культур*. Раннеславянский мир, 19. Москва: ИА РАН, с. 114-123.
- Хайрединова, Э. А. 2003. Обувные наборы V—VII вв. из Юго-Западного Крыма. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, X, с. 125-160.
- Храпунов, И. Н. 2002. *Могильник Дружное (III—IV вв. н. э.)*. Monumenta Studia Gothica, II. Lublin: UMCS.
- Храпунов, И. Н. 2008. Наконечники ремней из могильника Нейзац. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, XIV, с. 61-79.
- Шаров, О. В. 2016. Погребения элиты Боспора римского времени и эпохи Великого переселения народов. *Краткие сообщения Института археологии*, 244, с. 120-130.
- Яценко, С. А. 2006. *Костюм древней Евразии: ураноязычные народы*. Москва: Восточная литература.
- Antoniou, S., Onofrei, M. 1975. Studiul antropologic al scheletelor din necropola din secolul al IV-lea e.n. de la Lețcani (jud. Iași). *Archeologia Moldovei*, VIII, p. 282-285.
- Aur. Vict. Epit. — Victor Sextus Aurelius. 1911. *Epitoma de Caesaribus*. Recensuit F. Pichlmayr. Leipzig: Teubner.
- Bierbrauer, V. 1989. Ostgermanische oberschichtgräber der römischen kaiserzeit und des frühen mittelalters. *Archeologia Baltica*, VIII: Peregrinatio Gothica, II, S. 38-106.
- Bloșiu, C. 1975. Necropola din secolul al IV-lea e. n. de la Lețcani (jud. Jasi). *Archeologia Moldovei*, VIII, p. 203-280.
- Bowes, K. 2001. Ivory Lists: Consular diptychs, Christian appropriation and polemics of time in Late Antiquity. *Art History*, 24, 3, p. 338-357.
- Cameron, A. 1969. Theodosius the Great and the Regency of Stilico. *Harvard Studies in Classical Philology*, 73, p. 247-280.
- Cichorius, C. 1896-1900. *Die Reliefs der Trajannussäule*. Textband II—III, Tafelband 1—2. Berlin: von G. Reimer.
- Cleary, S. E. 2020. Barbarians in the cities of Late Roman Britain. In: de Vingo, P., Pinar, J. (ed.). *Barbares dans la ville de l'Antiquité tardive: Présences et absences dans les espaces publics et privés*. Romania Gothica, IV. All'Insegna del Giglio, p. 23-33.
- De Sena, E. 2010. Stilicho: Virtuuous Vandal, Defender of Rome. In: Dan, B. C., Pop, H., Ioan, B. (eds.). *Identități culturale locale și regionale în context european. Studii de arheologie și antropologie istorică. In memoriam Alexandri V. Matei*. Cluj-Napoca: Mega, p. 413-419.
- Delbrueck, R. 1929. *Die Consulardiptychen und verwandte Denkmäler*. Studien zur spätantiken Kunstgeschichte, 2. Berlin; Leipzig: W. de Gruyter & Co.
- Diaconu, Gh. 1965. *Tîrgșor. Necropola din secolele III—IV e. n.* București.
- Driel-Murray, C. van. 2001. Footwear in the North-Western Provinces of the Roman Empire. In: Goubitz, O., Groenman van Waateringe W., Driel-Murray, C. van. *Stepping through Time: Archaeological Footwear from Prehistoric Times until 1800*. Zwolle: Stichting Promotie Archeologie, p. 337-375.
- Eger, Ch. 2015. Zur Deutung reich ausgestatteter Männergräber des mittleren 5. Jahrhunderts im Mittelmeerraum. In: Vida, T. (ed.). *The Frontier World. Romans, Barbarians, and Military Culture. Proceedings of the International Conference at the Eötvös Loránd University, Budapest, 1—2 October 2010*. Romania Gothica, II. Budapest: Eötvös Loránd University, S. 237-283.
- Heeren, S., Deckers, P. 2019. A late roman gold neck ring with inscription from Walcheren (prov. Zeeland / NL). *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 49, 1, p. 149-163.
- James, S. 2004. *The Excavations at Dura-Europos Conducted by Yale University and the French Academy of Inscriptions and Letters 1928 to 1937. Final Report VII: The Arms and Armour and Other Military Equipment*. London: The British Museum.
- Khrapunov, I., Kazanski, M. 2016. A Grave from the Hunnic Period in the Cemetery Neizats. *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 46, 3, p. 363-378.
- Kiilerich, B. 2000. Representing an Emperor: style and meaning on the missorium of Theodosius I. In: Al-

- magro-Gorbea, M., Alvarez Martinez, J. M., Blazques Martinez, J. M., Rovira, S. (eds.). *El disco de Teodosio*. Madrid: Real Academia de la Historia, p. 273-280.
- Leguilloux, M. 2004. *Le cuir et la pelleterie à l'époque romaine*. Paris: Errance.
- Leguilloux, M. 2006. *Les objets en cuir de Didymoi: Praesidium de la route caravaniciere Coptos-Bérénice*. Paris: Boustany's.
- Lichardopol, D., Ciupercă, B. 2008. The presence of the Alans in the Lower Danube region during the age of the Huns. *Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas*, 50, p. 109-118.
- Loskotová, Z. 2012. An early- 5th-century skeleton grave with gold neck-ring from Charváty (Moravia). In: Ivanišević, V., Kazanski, M. (eds.). *The Pontic-Danubian realm in the period of the Great Migration*. Monographies, 36. Paris; Beograd: ACHCByz, p. 189-205.
- McGuire, S. A., Schutkowski, H., Hubbe, M. 2012. *The Importance of Shoes: Correlation between Grave Goods, Status, and Diet of Late Iron Age and Early Roman Individuals from Winterborne Kingston, UK*. Ohio: Ohio State University.
- Montembault, V. (ed.). 2000. *Catalogue des chaussures de l'antiquité Égyptienne*. Paris: Réunion des Musées Nationaux.
- Munteanu, M., Rădulescu, F. 1992. Două necropole din secolul IV e. n. recent descoperite on sud-estul Munteniei. *Thraco-Dacica*, XIII, 1—2, p. 125-133.
- Nemeti, S. 2019. Dacians in Roman art. In: Nemeti, S., Dana, D. *The Dacians in the Roman Empire Provincial Constructions*. Cluj-Napoca: Mega, p. 99-157.
- Niculescu, Gh. Al. 1993. The Cremation Graves from the Cemetery of Țirgșor (Third-Fourth Centuries AD). *Dacia*, 37, p. 197-220.
- Niculescu, Gh. Al. 2003. Die sarmatische Kultur im Zusammenhang der kaiserzeitlichen archäologischen Funde aus Muntenien — unter besonderer Berücksichtigung der Funde von Țirgșor. In: Carnap-Bornheim, C. v. (ed.). *Kontakt, Kooperation, Konflikt: Germanen und Sarmaten zwischen dem 1. und dem 4. Jahrhundert nach Christus. Internationales Kolloquium des Vorgeschichtlichen Seminars der Philipps-Universität Marburg, 12.—16. Februar 1998*. Neumünster: Wachholtz, S. 177-205.
- Oța, L. 2012. Morminte de inhumație în sarcofag din Moesia Inferior. *Studii Si Cercetari de Istorie Veche Si Arheologie*, 63, 3—4, p. 225-268.
- Oța, L. 2016. Beyond the Lower Danubian Limes — Sarmatians and Romans. In: Alexandrescu, C.-G. (ed.). *Troesmis — A changing landscape. Romans and the Others in the Lower Danube Region in the First Century BC — Third Century AD. Proceedings of an International Colloquium Tulcea, 7th—10th of October 2015*. Cluj-Napoca: Mega, p. 129-150.
- Palade, V. 2004. *Așezarea și necropola de la Bârlad-Valea Seacă (sfârșitul secolului al III-lea — a doua jumătate a secolului al V-lea)*. București: Arc 2000.
- Perin, P. 2012. Die Bestattung im Sarkophag 49 unter der Basilika von Saint-Denis: Die Königin Arnegund. In: Wamers, E. v., Perin, P. (eds.). *Königinnen der Merowinger: Adelsgräber aus den Kirchen von Köln, Saint-Denis, Chelles und Frankfurt am Main*. Regensburg: Schnell & Steiner, S. 100-121.
- Petersen, E., Domashevski, A., Galderini, G. 1896. *Die Marcus-Säule auf Piazza Colonna in Rom*. München: F. Bruckmann A.-G.
- Pieta, K. 2009. Das germanische Furstengrab aus Poprad-Matejovce. In: Freeden, U. v., Friesinger, H., Wamers, E. v. (eds.). *Glaube, Kult und Herrschaft. Phanomene des Religiösen im 1. Jahrtausend n. Chr. In Mittel- und Nordeuropa. Akten des 59. Internationalen Sachsensymposions und der Grundprobleme der fruhgeschichtlichen Entwicklung im Mitteldonauraum*. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte, 12. Bonn: Rudolf Habelt, S. 107-122.
- Quast, D. 2009. Velp und verwundene Schatzfund des frühen 5. Jahrhundert. *Acta praehistorica et archaeologica*, 41, S. 207-230.
- Quast, D. 2012. Leder mit Blattvergoldung Bemerkungen zu einigen Funden aus dem 3. Jahrhundert n. Chr. In: Březinová, G., Varsik, V. (eds.). *Archeológia na prahu histórie. K životnému jubileu Karola Pietu*. Archaeologica Slovaca Monographiae Communicationes, XIV. Nitra: Archeologický ústav SAV, p. 375-380.
- Rummel, F. von. 2007. *Habitus barbarus. Kleidung und Repräsentation spätantiker Eliten im 4. Und 5. Jahrhundert*. RGA-Ergänzungsband, 55. Berlin; New York: De Gruyter.
- Schmauder, M. 2002. *Oberschichtgräber und Verwahrte in Südosteuropa im 4. und 5. Jahrhundert*. Archaeologia Romanica, 3. Bukarest: Academia Română.
- Schultze, E., Lyubichev, M. V. 2017. A Cremation Grave of the Chernyakhov Culture with Spurs and Knop Bow Fibula (Bügelknopffibel): Regional Context and Interregional Comparison. In: Matera, M., Karasiewicz-Szczygiorski, R. (eds.). *The Crimea and the Northern Black Sea Coast in Archaeological Research 1956—2013*. Warsaw: Institute of Archaeology University of Warsaw, p. 277-294.
- SHA — Scriptorum Historiae Augustae. Гай Светоний Транквилл. 2000. *Жизнь двенадцати цезарей. Властелины Рима*. Москва: Ладомир.
- Sidon. Carm. — Sidonius. 1963. *Poems and letters with an English translation, introduction and notes by W. B. Anderson*. In two volumes. 1: Poems, letters, books. Cambridge; London: Harvard University.
- Štolcova, T., 2015. Unique Early Migration Leather Finds from Poprad-Matejovce, Slovakia. *Archaeological Leather Group Newsletter*, 42, p. 5-8.
- Štolcova, T., Zink, G. 2013. Early Migration Period Textile and Leather Finds from the Chieftain's Grave in Poprad-Matejovce: Discovery, Retrieval and New Results of the Laboratory Examination. In: Banck-Burges, J., Nübold, C. (eds.). *The North European Symposium for Archaeological Textiles*, XI. Rahden: Marie Leidorf, p. 85-92.
- Șovan, O. 2005. *Necropola de tip Sântana de Mureș-Černjachov de la Mihălășeni (jud. Botoșani)*. Țârgoviște: Cetatea de Scaun.
- Tejral, J. 1999. Archäologisch-kulturelle Entwicklung im norddanubischen Raum am Ende der Spätkaizerzeit und am Anfang der Völkerwanderungszeit. In: Tejral, J., Pilet, C., Kazanski, M. (eds.). *L'Occident romain et l'Europe centrale au début de l'époque des Grandes Migrations*. Spicy Archeologickeho ustavu AV ČR, 13. Brno: Archeologický Ustav AV ČR Brno, p. 205-271.
- Tejral, J. 2011. *Einheimische und Fremde: das norddanubische Gebiet zur Zeit der Völkerwanderung*. Brno: Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik.
- Vaday, A. H. 1989. *Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok: ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums*. Antaeus communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae scientiarum Hungaricae, 17—18. Budapest: Archäologisches Institut der UAW.

REFERENCES

- Abashyna, N. S., Mahomedov, B. V., Reida, R. M. 2019. *Pam'iatky cherniakhiivskoi kultury Poltavskoi oblasti*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Arseneva, T. M., Bezuglov, S. I., Tolochko, I. V. 2001. *Nekropol Tanaisa (raskopki 1981—1995 gg.)*. Moskva: Paleograf.
- Atanasov, G. 2014. *Rimskata grobnitsa v Durostorum-Silistra*. Silistra.
- Bezuglov, S. I. 2008. Kurgannye katakombnye pogrebeniia pozdnerimskoi epokhi v nizhnedonskikh stepiakh In: Moshkova, M. G. (ed.). *Problemy sovremennoi arkheologii*. Moskva: TAUS, s. 284-301.
- Voloshinov, A. A., Masiakin, V. V. 2022. Mogilnik Suvlukaia III — pervoi poloviny V v. v Iugo-Zapadnom Krymu: osobennosti pogrebnogo obriada i inventaria. In: Mastkova, A. V., Khairedinova, E. A. *Mogilnik rimskogo vremeni Frontovoie 3: varvary na granitsakh imperii*. Moskva: IA RAN, s. 146-173.
- Volfam, Kh. 2003. *Goty. Ot istokov do serediny VI v. (opyt istoricheskoi etnografii)*. Sankt-Peterburg: Iuventa.
- Vus, O. V. 2021. Konstantin I Velikii ili Konstantsii II. Identifikatsiia lichnosti «triumfatora» na Kerchenskom misorsii 1891 g. In: Lytovchenko, S. D., Sorochan, S. B. (ed.). *Antychnyi svit i seredni viky: chytannia pam'iaty profesora Volodymyra Ivanovycha Kadieieva*. Laurea, III. Kharkiv: Kontrast, s. 51-57.
- Gopkalo, O. V. 2020. Koltsa, visochnye koltsa, braslety, sergi, grivny — redkie aksesuary pogrebnogo ubora kultury Cherniakhov—Syntana-de-Muresh. In: Rabinovich, R. A., Telnov, N. P. (ed.). «*Na odno krylo — serebrianaia, Na drugoe — zolotaia...*». *Sbornik statei pamiaty Svetlany Riabtsevoi*. Biblioteka Stratum. Kishinev: Stratum plus, s. 135-146.
- Hopkalo, O.V. 2021. Prynoshennia odiahu v inhumatsiia-kh kultury Cherniakhiiv—Syntana-de-Muresh. *Arkheolohiia*, 2, s. 33-37.
- Gorokhovskii, E. L. 1988a. Kantemirovskie kurgany na Poltavshchine i problema drevnostei rannegunnskogo perioda na iuge Vostochnoi Evropy. In: *Okhrana i issledovanie pamiatnikov arkheologii Poltavshchiny. Oblastnoi nauchno-prakticheskii seminar. 22—23 ianvaria 1988 goda. Tezisy dokladov i soobshchenii*. Poltava, s. 18-19.
- Gorokhovskii, E. L. 1988b. Khronologiiia cherniakhovskikh mogilnikov Lesostepnoi Ukrainy. In: Baran, V. D. (ed.). *Trudy V Mezhdunarodnogo kongressa arkheologov-slavistov. Kiev, 18—25 sentiabria 1985 g. IV: Sektsiia I: Drevnie slaviane*. Kiev: Naukova dumka, s. 34-46.
- Grosu, V. I. 1990. *Khronologiiia pamiatnikov sarmatskoi kultury Dnestrovsko-Prut'skogo mezhdurechia*. Kishinev: Shtiintsa.
- Gudkova, A. V., Fokeev, M. M., 1984. *Zemledeltsy i kochevniki v nizoviakh Dunaia I—IV vv. n. e.* Kiev: Naukova dumka.
- Gudkova, A. V., Redina, E. F. 1999. Sarmatskii mogilnik Gradshka v nizoviakh Dunaia. *Starozhytnosti Pivnichnoho Prychornomor'ia i Krymu*, VII, s. 177-193.
- Dergachev, V. A. 1982. *Materialy raskopok arkheologicheskoi ekspeditsii na Srednem Prute (1975—1976 gg.)*. Kishinev: Shtiintsa.
- Zasetskaia, I. P. 1993. Materialy bosporskogo nekropolia vtoroi poloviny IV — pervoi poloviny V vv. n. e. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, III, s. 23-105.
- Zubar, V. M. 1998. *Severnyi Pont i Rimskaiia imperiia (seredina I v. do n. e. — pervaiia polovina VI v. n. e.)*. Kiev: IA NAN Ukrainy.
- Ivchenko, A. V. 2012. Pogrebenie rimskogo legionera na nekropole Olvii. In: *Problemy istorii i arkheologii Ukrainy. Materialy VIII Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii (Kharkov, 9—10 noiabria 2012 g.)*. Kharkov: NTMT, s. 38-39.
- Ierusalimskaia, A. A. 2012. *Moshchevaia Balka. Neobychnyi arkheologicheskii pamiatnik na Severokavkazskom shelkovo-puti*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.
- Kazanskii, M. M. 2014. Vozhdskoe zakhoronienie gunnskogo vremeni v Kontseshtakh i ego kulturno-istoricheskii kontekst. *Tractus aevorum*, 1 (1), s. 28-51.
- Komar, A. V. 2010. Detali obuvi vostochnoevropeskikh kochevnikov VI—VII vv. n. e. In: Peskova, A. A., Shcheglova, O. A., Musin, A. E. (ed.). *Slaviano-russkoe iuvelirnoe delo i ego istoki*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, s. 94-115.
- Magomedov, B. 2001. *Cherniakhovskaia kultura. Problema etnosa*. Liublin: UMCS.
- Magomedov, B. V. 1979. Kaborga IV (raskopki 1973—1974 gg.). In: Symonovich, E. A. (ed.). *Mogilniki cherniakhovskoi kultury*. Moskva: Nauka, s. 24-62.
- Makhneva, O. A. 1978. *Otchet o raskopkakh Neapolia Skifskogo v 1978 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1978/13e.
- Matsulevich, L. A. 1926. *Serebrianaia chasha iz Kerchi*. Leningrad: Gosudarstvennyi Ermitazh.
- Medvedev, A. P. 2009. Voinskie pogrebenie iz Vostochnogo nekropolia Fanagorii. In: Myzgin, K. V. (ed.). *Ostrogothica. Arkheologiiia Tsentralnoi i Vostochnoi Evropy pozdnerimskogo vremeni i epokhi Velikogo pereseleniia narodov*. Kharkov: Timchenko A. N., s. 180-185.
- Nekrasova, A. N. 2006. Pamiatniki cherniakhovskoi kultury Dneprovskogo Levoberezhia. In: Levada, M. E., Samoilenko, L. G. (ed.). *Goty i Rim*. Kiev: Stilos, s. 87-200.
- Nikitina, G.F. 1985. *Sistematika pogrebnogo obriada plemen cherniakhovskoi kultury*. Moskva: Nauka.
- Oblomskii, A. M. 2007. Kievskaiia kultura i osnovnye napravleniia migratsii gunnskogo vremeni. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. (ed.). *Vostochnaia Evropa v pervoi polovine I tysiacheletii n. e.* Ranneslavianskii mir, 9. Moskva: IA RAN, s. 24-28.
- Oiateva, E. A. 1975. Osebergskaiia obu (opyt istoricheskogo issledovaniia). *Skandinavskii sbornik*, XX, s. 125-133.
- Rudynskiy, M. 1930. Kantamyriivskii mohly rymskoi doby. *Zapysky VUAK*, I, s. 127-158.
- Simonenko, A. V., Lobai, B. I. 1991. *Sarmaty Severo-Zapadnogo Prichernomor'ia v I v. n. e. (pogrebeniia znati u s. Porogi)*. Kiev: Naukova dumka.
- Simonenko, A. V., Podobed, V. A. 2012. Pozdnesarmatskoe pogrebenie v Tsentralnom Donbasse. In: Simonenko, A. V. (ed.). *Zoloto, kon i chelovek*. Kiev: KNT, s. 227-240.
- Strokov, A. A. 2013a. Obuv voina pervoi poloviny V v. n. e. iz Fanagorii. In: Voroshilov, A. N. (ed.). *Vostochnoevropeskii drevnosti*. Voronezh: Nauchnaia kniga, s. 257-265.
- Strokov, A. A. 2013b. Obuv naseleniia Fanagorii IV—V vv. In: *Nouye materialy i metody arkheologicheskogo issledovaniia*. Moskva: IA RAN, s. 108-110.
- Symonovich, E. A. 1955. Pamiatniki cherniakhovskoi kultury stepnogo Podneprov'ia. *Sovetskaia arkheologiiia*, XXIV, s. 282-316.
- Symonovich, E. A., Kravchenko, N. M. 1983. *Pogrebnnye obriady plemen cherniakhovskoi kultury*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D1-22. Moskva: Nauka.
- Fedorov, G. B. 1960a. Malaeshtskii mogilnik. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 82, s. 253-301.
- Fedorov, G. B. 1960b. *Naselenie Prut'sko-Dnestrovskogo mezhdurechia v I tysiacheletii n. e.* Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 89. Moskva: AN SSSR.
- Furasev, A. G. 2017. O nekotorykh paralleliakh v pogrebnalnoi obriadnosti «tsarskikh» grobnits Bospora III—IV vv. i «kniazheskogo» zakhoroneniia Kontseshti. In: Rodinkova, V. E., Rumiantseva, O. S. (ed.). *Evropa ot latena do srednevekoviia: varvarskii mir i rozhdeniia slavianskikh kultur*. Ranneslavianskii mir, 19. Moskva: IA RAN, s. 114-123.
- Khairedinova, E. A. 2003. Obuvnye nabory V—VII vv. iz Iugo-Zapadnogo Kryma. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, X, s. 125-160.
- Khrapunov, I. N. 2002. *Mogilnik Druzhnoe (III—IV vv. n. e.)*. Monumenta Studia Gothica, II. Lublin: UMCS.
- Khrapunov, I. N. 2008. Nakonechniki remnei iz mogilnika Neizats. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, XIV, s. 61-79.
- Sharov, O. V. 2016. Pogrebeniia elity Bospora rimskogo vremeni i epokhi Velikogo pereseleniia narodov. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 244, s. 120-130.
- Iatsenko, S. A. 2006. *Kostium drevnei Eurazii: iranoiazychnye narody*. Moskva: Vostochnaia literatura.
- Antoniu, S., Onofrei, M. 1975. Studii antropologic al scheletelor din necropola din secolul al IV-lea e.n. de la Letcani (jud. Iasi). *Archeologia Moldovei*, VIII, p. 282-285.
- Aur. Vict. Epit. — Victor Sextus Aurelius. 1911. *Epitoma de Caesaribus*. Recensuit F. Pichlmayr. Leipzig: Teubner.

- Bierbrauer, V. 1989. Ostgermanische Oberschichtgräber der römischen Kaiserzeit und des frühen Mittelalters. *Archeologia Baltica*, VIII: Peregrinatio Gothica, II, S. 38-106.
- Bloșiu, C. 1975. Necropola din secolul al IV-lea e. n. de la Lețani (jud. Jasi). *Arheologia Moldovei*, VIII, p. 203-280.
- Bowes, K. 2001. Ivory Lists: Consular diptychs, Christian appropriation and polemics of time in Late Antiquity. *Art History*, 24, 3, p. 338-357.
- Cameron, A. 1969. Theodosius the Great and the Regency of Stilico. *Harvard Studies in Classical Philology*, 73, p. 247-280.
- Cichorius, C. 1896-1900. *Die Reliefs der Trajanussäule*. Textband II—III, Tafelband 1—2. Berlin: von G. Reimer.
- Cleary, S. E. 2020. Barbarians in the cities of Late Roman Britain. In: de Vingo, P., Pinar, J. (ed.). *Barbares dans la ville de l'Antiquité tardive: Présences et absences dans les espaces publics et privés*. Romania Gothica, IV. All'Insegna del Giglio, p. 23-33.
- De Sena, E. 2010. Stilicho: Virtuous Vandal, Defender of Rome. In: Dan, B. C., Pop, H., Ioan, B. (eds.). *Identități culturale locale și regionale în context european. Studii de arheologie și antropologie istorică. In memoriam Alexandri V. Matei*. Cluj-Napoca: Mega, p. 413-419.
- Delbrueck, R. 1929. *Die Consulardiptychen und verwandte Denkmäler*. Studien zur spätantiken Kunstgeschichte, 2. Berlin; Leipzig: W. de Gruyter & Co.
- Diaconu, Gh. 1965. *Tîrșor. Necropola din secolele III—IV e. n.* București.
- Driel-Murray, C. van. 2001. Footwear in the North-Western Provinces of the Roman Empire. In: Goubitz, O., Groenman van Waateringe W., Driel-Murray, C. van. *Stepping through Time: Archaeological Footwear from Prehistoric Times until 1800*. Zwolle: Stichting Promotie Archeologie, p. 337-375.
- Eger, Ch. 2015. Zur Deutung reich ausgestatteter Männergräber des mittleren 5. Jahrhunderts im Mittelmeerraum. In: Vida, T. (ed.). *The Frontier World. Romans, Barbarians, and Military Culture. Proceedings of the International Conference at the Eötvös Loránd University, Budapest, 1—2 October 2010*. Romania Gothica, II. Budapest: Eötvös Loránd University, S. 237-283.
- Heeren, S., Deckers, P. 2019. A late roman gold neck ring with inscription from Walcheren (prov. Zeeland / NI). *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 49, 1, p. 149-163.
- James, S. 2004. *The Excavations at Dura-Europos Conducted by Yale University and the French Academy of Inscriptions and Letters 1928 to 1937*. Final Report VII: The Arms and Armour and Other Military Equipment. London: The British Museum.
- Khrapunov, I., Kazanski, M. 2016. A Grave from the Hunnic Period in the Cemetery Neizats. *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 46, 3, p. 363-378.
- Kiilerich, B. 2000. Representing an Emperor: style and meaning on the missorium of Theodosius I. In: Almagro-Gorbea, M., Alvarez Martinez, J. M., Blazques Martinez, J. M., Rovira, S. (eds.). *El disco de Teodosio*. Madrid: Real Academia de la Historia, p. 273-280.
- Leguilloux, M. 2004. *Le cuir et la pelleterie à l'époque romaine*. Paris: Errance.
- Leguilloux, M. 2006. *Les objets en cuir de Didymoi: Praesidium de la route caravanier Coptos-Bérénice*. Paris: Boustany's.
- Lichiardopol, D., Ciupercă, B. 2008. The presence of the Alans in the Lower Danube region during the age of the Huns. *Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas*, 50, p. 109-118.
- Loskotová, Z. 2012. An early- 5th-century skeleton grave with gold neck-ring from Charváty (Moravia). In: Ivanišević, V., Kazanski, M. (eds.). *The Pontic-Danubian realm in the period of the Great Migration*. Monographies, 36. Paris; Beograd: ACHCByz, p. 189-205.
- McGuire, S. A., Schutkowski, H., Hubbe, M. 2012. *The Importance of Shoes: Correlation between Grave Goods, Status, and Diet of Late Iron Age and Early Roman Individuals from Winterborne Kingston, UK*. Ohio: a Ohio State University.
- Montebault, V. (ed.). 2000. *Catalogue des chaussures de l'antiquité Égyptienne*. Paris: Réunion des Musées Nationaux.
- Munteanu, M., Rădulescu, F. 1992. Două necropole din secolul IV e. n. recent descoperite on sud-estul Munteniei. *Thraco-Dacia*, XIII, 1—2, p. 125-133.
- Nemeti, S. 2019. Dacians in Roman art. In: Nemeti, S., Dana, D. *The Dacians in the Roman Empire Provincial Constructions*. Cluj-Napoca: Mega, p. 99-157.
- Niculescu, Gh. Al. 1993. The Cremation Graves from the Cemetery of Tîrșor (Third-Fourth Centuries AD). *Dacia*, 37, p. 197-220.
- Niculescu, Gh. Al. 2003. Die sarmatische Kultur im Zusammenhang der kaiserzeitlichen archäologischen Funde aus Muntenien — unter besonderer Berücksichtigung der Funde von Tîrșor. In: Carnap-Bornheim, C. v. (ed.). *Kontakt, Kooperation, Konflikt: Germanen und Sarmaten zwischen dem 1. und dem 4. Jahrhundert nach Christus. Internationales Kolloquium des Vorgeschichtlichen Seminars der Philipps-Universität Marburg, 12.—16. Februar 1998*. Neumünster: Wachholtz, S. 177-205.
- Oța, L. 2012. Morminte de înhumare în sarcofag din Moesia Inferior. *Studii Și Cercetari de Istorie Veche Și Arheologie*, 63, 3—4, p. 225-268.
- Oța, L. 2016. Beyond the Lower Danubian Limes — Sarmatians and Romans. In: Alexandrescu, C.-G. (ed.). *Troesmis — A changing landscape. Romans and the Others in the Lower Danube Region in the First Century BC — Third Century AD. Proceedings of an International Colloquium Tulcea, 7th—10th of October 2015*. Cluj-Napoca: Mega, p. 129-150.
- Palade, V. 2004. *Așezarea și necropola de la Bârlad-Valea Seacă (sfârșitul secolului al III-lea — a doua jumătate a secolului al V-lea)*. București: Arc 2000.
- Perin, P. 2012. Die Bestattung im Sarkophag 49 unter der Basilika von Saint-Denis: Die Königin Arnegund. In: Wamers, E. v., Perin, P. (eds.). *Königinnen der Merowinger: Adelsgräber aus den Kirchen von Köln, Saint-Denis, Chelles und Frankfurt am Main*. Regensburg: Schnell & Steiner, S. 100-121.
- Petersen, E., Domashevski, A., Galderini, G. 1896. *Die Marcus-Säule auf Piazza Colonna in Rom*. München: F. Bruckmann A.-G.
- Pieta, K. 2009. Das germanische Fürstengrab aus Poprad-Matejovce. In: Freeden, U. v., Friesinger, H., Wamers, E. v. (eds.). *Glaube, Kult und Herrschaft. Phänomene des Religiösen im 1. Jahrtausend n. Chr. In Mittel- und Nordeuropa. Akten des 59. Internationalen Sachsensymposiums und der Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im Mitteleuropa*. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte, 12. Bonn: Rudolf Habelt, S. 107-122.
- Quast, D. 2009. Velp und verwandte Schatzfund des frühen 5. Jahrhunderts. *Acta praehistorica et archaeologica*, 41, S. 207-230.
- Quast, D. 2012. Leder mit Blatt vergoldung Bemerkungen zu einigen Funden aus dem 3. Jahrhundert n. Chr. In: Březinová, G., Varsik, V. (eds.). *Archeológia na prahu history. K životnému jubileu Karola Pietu*. Archaeologica Slovaca Monographiae Communicationes, XIV. Nitra: Archeologický ústav SAV, p. 375-380.
- Rummel, F. von. 2007. *Habitus barbarus. Kleidung und Repräsentation spätantiker Eliten im 4. und 5. Jahrhundert*. RGA-Ergänzungsband, 55. Berlin; New York: De Gruyter.
- Schmauder, M. 2002. *Oberschichtgräber und Verwahr-funde in Südosteuropa im 4. und 5. Jahrhundert*. Archaeologia Romanica, 3. Bukarest: Academia Română.
- Schultze, E., Lyubichev, M. V. 2017. A Cremation Grave of the Chernyakhov Culture with Spurs and Knop Bow Fibula (Bügelknopffibel): Regional Context and Interregional Comparison. In: Matera, M., Karasiewicz-Szczypiorski, R. (eds.). *The Crimea and the Northern Black Sea Coast in Archaeological Research 1956—2013*. Warsaw: Institute of Archaeology University of Warsaw, p. 277-294.
- SHA — Scriptores Historiae Augustae. Gai Svetonii Trankvill. 2000. *Zhizn dvenadtsati tsezarei. Vlasteliny Rima*. Moskva: Ladomir.
- Sidon. Carm. — Sidonius. 1963. *Poems and letters with an English translation, introduction and notes by W. B. Anderson*. In two volumes. 1: Poems, letters, books. Cambridge; London: Harvard University.
- Štolcova, T., 2015. Unique Early Migration Leather Finds from Poprad-Matejovce, Slovakia. *Archaeological Lether Group Newsletter*, 42, p. 5-8.

Štolcova, T., Zink, G. 2013. Early Migration Period Textile and Leather Finds from the Chieftain's Grave in Poprad-Matejovce: Discovery, Retrieval and New Results of the Laboratory Examination. In: Banck-Burges, J., Nübold, C. (eds.). *The North European Symposium for Archaeological Textiles*, XI. Rahden: Marie Leidorf, p. 85-92.

Șovan, O. 2005. *Necropola de tip Sântana de Mureș-Černjachov de la Mihălășeni (jud. Botoșani)*. Târgoviște: Ceteatea de Scaun.

Tejral, J. 1999. Archäologisch-kulturelle Entwicklung im norddanubischen Raum am Ende der Spätkaizerzeit und am Anfang der Völkerwanderungszeit. In: Tejral, J., Pilet, C., Kazanski, M. (eds.). *L'Occident romain et l'Europe centrale au début de l'époque des Grandes Migrations*. Spicy Archeologického ustavu AV ČR, 13. Brno: Archeologický Ustav AV ČR Brno, p. 205-271.

Tejral, J. 2011. *Einheimische und Fremde: das norddanubische Gebiet zur Zeit der Völkerwanderung*. Brno: Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik.

Vaday, A. H. 1989. *Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok: ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums*. Antaeus communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae scientiarum Hungaricae, 17—18. Budapest: Archäologisches Institut der UAW.

O. V. Hopkalo

TO THE QUESTION ABOUT THE CHERNYAKHIV—SINTANA-DE- MUREȘ CULTURE BEARERS' SHOES

Sources for the study and reconstruction of the shoes of Chernyakhiv—Sintana-de-Mureș Culture's bearers are finds of shoe sets (buckles and strap-ends), as well as a half-boot-shaped clay beaker from Kaborga. Analysis of archaeological materials allows to solve the questions of the date and origin of shoes with straps, but unfortunately do not give any idea about their kind. Ceramic model compensates for it. The prototypes of barbarian shoes as well as half-boots are known by

many images of the 1st—2nd cent. However, neither of them includes shoes with straps. A brief review of late antique footwear researches' results provides almost complete information about its composition, distinctive features for different layers of ancient society, and the opposition of ancient and barbarian footwear in iconography. The Carrand Diptych, which depicts half-boots with straps, is of great importance for the disclosure of the topic. In addition, the expansion of the research's source base allows us to take a new look at the spread of shoe fashion with a set, as well as to propose some hypotheses about shoes of the Chernyakhiv—Sintana-de-Mureș Culture's bearers. 1. I propose to consider the clay beaker from Kaborga as a model of roman calcei. 2. «Fashion» for shoes with straps at the end of the 4th — the first half of the 5th cent. among the population of the South-Western Crimea arose and spread, thanks to the Alans. However, another explanation is also possible. The prototype of such shoes could be depicted on the Stilicho, on the diptych from Monza. The shoes of such kind could be gifted to the Bosphorian elite and it preserved in the form of gold shoe buckles and strap-ends in the polychrome style from the Kerch tombs. 3, 4. I propose to consider possible usage of stockings by women and possible «offering» of an additional pair of shoes in the Chernyakhiv—Sintana-de-Mureș Culture's graves.

Keywords: Chernyakhiv—Sintana-de-Mureș Culture, graves, shoes, shoe buckles, strap-ends, calcei.

Одержано 31.08.2022

ГОПКАЛО Оксана Вікторівна, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

HOPKALO Oksana V., Dr. hab., Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-3611-2800, e-mail: hopkalo@gmail.com.